

E. KOVÁCS PÉTER

Egy középkori utazás emlékei (*Estei Hippolit utolsó utazása Magyarországon*)¹

A magyar gazdaságtörténeti kutatás számára igen értékes forrásokat őriz a modenai állami levéltár. Az esztergomi érsekség és az egri püspökség gazdasági feljegyzéseinek jelentőségét már a múlt század végén felismerték, de az első, igazán korszerű részfeldolgozás az esztergomi érsekség gazdálkodásáról csak 1960-ban jelent meg.² Hippolit érsek-püspök személyisége, politikai szerepe sem érdektelen a 15–16. század történetének kutatói számára, mert a több száz, Magyarországról hozza írt levél alapos feldolgozása tovább finomíthatná a Jagelló-korra vonatkozó ismereteket.³ Művelődéstörténeti szempontból is fontos lehet a modenai anyag vizsgálata, hiszen az olasz-magyar kapcsolatokra mindmáig feldolgozatlan adatokat tartalmaz. Tanulmányomban a magyarországi okleveles anyagban szinte egyedülálló forrást, Hippolit egri püspök utazásának számadáskönyvét dolgozom fel.⁴

A forrás

A százöt (recto-verso) oldalt tartalmazó közepes nagyságú, bőrkötésű kötetet 1520-ban írták tele. Kizárólag az utazás alatt kifizetett tételeket sorolják fel benne

1. Immár 35 éve, hogy *Alfonso Morselli* tanulmánya Estei Hippolit első magyarországi útjáról megjelent. Címválasztásomban erre a kiváló tanulmányra utalok: *Alfonso Morselli: Ippolito I. d'Este e il suo primo viaggio in Ungheria* (1487). Accademia di Scienze, Lettere e Arti di Modena. Atti e Memorie. Serie V. Volume XV. Modena, 1957. 196-239.
2. A számadáskönyvekre vonatkozó irodalom összefoglalása: *Fügedi Erik: Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén*. In. Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp. 1981. 114-237., jegyzetek: 478-493. Tanulmányomhoz a fenti kötetet használtam, és nem a Századok 1960-as számát, ahol *Fügedi* cikke először megjelent.
3. A számadáskönyvek és a hozzá szervesen kapcsolódó levelezés filmmásolatait a Magyar Országos Levéltár Filmtárában őrzik. MOL. Filmtár. 8613-8622 doboz.
4. Az 1520-as utazás filmje nincs meg Magyarországon. Eredetije Modenában található: Camera Ducale Estense. Amministrazione dei Principi. (Továbbiakban: Számadáskönyv.) Másolatát a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára őrzi: Ms. 4996. Modena 1.1520. Munkámhoz mindkét kéziratot felhasználtam, de hivatkozással az eredeti oldalszámait adom meg. Hasonló jellegű forrással ez ideig, a Mohács előtti időkből csak eggyel találkoztam, de az részletességében meg sem közelíti az 1520-as számadáskönyvet. Ez is Modenába található, de filmje megvan a Magyar Országos Levéltár Filmtárában. 8619. doboz 34. 1501. Ezen kívül még számos magyar vonatkozású utazás elszámolását őrzi a fenti levéltár, de ezek sem jelentőségükben, sem tartalmukban nem vetekedhetnek a tanulmány alapjául szolgáló forrással.

olasz nyelven. A számadáskönyv három részből áll: az első pár lapon tételes felsorolás nélkül, hónap-nap lebontásban a kiadások összesítését találjuk, a 10v-69v oldalakon teljes részletességgel olvashatjuk a napi vásárlások elszámolását, míg a 80v-105r lapokra a rendkívüli kiadásokat jegyezték fel.⁵ A kötet tehát nem útleírás, mint például Tommaso Dainero ferrarai követ 1501. évi beszámolója Magyarországról. Viszont nem is utinapló, mint Paolo Santonionak a munkája, aki 1485 és 1487 között három alkalommal is elkísérte Pietro Carolo di Caorle püspököt, elsősorban a mai Ausztria Drávától délre eső területein tett útjaira, hanem úti számadáskönyv, amelyben pontosan vezették a mindennapi ellátás költségeit és a rendkívüli kifizetéseket.⁶

Újra Magyarországon

Hippolit püspök utazásának célját pontosan nem ismerjük. Marino Sanuto szerint 1517. október 17-e előtt néhány nappal indult el Ferrarából, és december 4-én már meg is érkezett Budára, de többet az itáliai szerző sem mond.⁷ Visszatérésének legfőbb okát abban látom, hogy a püspök nem akarta megvélni, míg magyarországi javaitól megfosztják és ezért inkább vállalkozott a számára és kíséretének egyaránt terhes útra, semhogy a jövedelmező beneficiumot elveszítsse. Az országgyűléseken ugyanis ekkor már a nemesség részéről visszatérő követelés volt, hogy az egyházi javadalmat viselőknak az országban, kinevezési helyükön kell tartózkodniuk.⁸ (Előző magyarországi tartózkodását is annak köszönhette egyházmegyéje 1513-ban, hogy az országgyűlés elvárta Hippolit és Bakócz hazatérését, ellenkező esetben javadalmaikat lefoglalnák.⁹)

5. 69v-80v. oldalak között üresen hagyták a kötetet.

6. Dainero beszámolóját *Szamota István* munkájából használtam: Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten. 1054-1717. Összegyűjtötte és jegyzetekkel kísérte *Szamota István*. Bp. 1891. 490-494. Santonio naplóját *Helmuth Hundsbichler* dolgozta fel mintaszerűen. Munkájára Kubinyi András hívta fel figyelmemet, segítségét ezúton is köszönöm. *Helmuth Hundsbichler*: Realien zum Thema „Reisen“ in den Reisetagebüchern des Paolo Santonio (1485-1487). Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. Sitzungsberichte 304. Band 4. Abhandlung. Wien, 1976. (Veröffentlichungen des Instituts für Mittelalterliche Realienkunde Österreichs. Nr. 1. Die Funktion der Schriftlichen Quelle in der Sachkulturforschung.) 55-143.

7. *Wenzel Gusztáv*: Marino Sanuto világkrónikájának Magyarországot illető tudósításai. III. Magyar Történelmi Tár, XXV. 86., valamint: A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának Oklevélmásolatai. Ismerteti: *Óváry Lipót*. Első füzet. Bp. 1890. (Továbbiakban: Másolatgyűjtemény) 1089. sz. 1517. XII. 13. Buda. Hippolit levele a mantuai érgrófhoz. Többek között arról írt hogy 40 napos fáradtságos út után érkezett meg Budára december 4-én. Giuseppe Antonelli egy, a püspökről szóló életrajz megírását, Girolamo Monferrato de Calcagnininek tulajdonítja. Ő az elindulás dátumát október 20-ra teszi. *Giuseppe Antonelli*: Vita, dignitadi e morte d'Ippolito da Este, primo cardinale di tal nome della città di Ferrara. Scritta da un suo cortegiano. Opusculi Storici Modenesi. Milano, 1843. 20-21., 34-35.

8. Magyar Törvénytár I. k. 1000-1526. Bp. 1899. 58. (1495. 30. törvénycikk) Az ismeretlen szerző szerint a püspök levelet kapott, hogy utazzon Magyarországra, mert különben elvesztheti az egri püspökséget. *G. Antonelli*: i. m. 20.

9. Másolatgyűjtemény 1047. sz. 1512. VIII. 2. Eger. Bonzagnus János egri püspöki adminisztrátor levele Hippolithoz.

Természetesen nem kis fáradságába került a püspök embereinek uruk két magyarországi birtokát, az egri püspökséget és a tapolcai apátságot megtartani. Az uralkodóval és az ország vezetőivel kialakított jó viszony ellenére az 1510-es évek közepére ez egyre nehezebbé vált. A király már 1514-ben felszólította Bonzagnus Jánost, Hippolit adminisztrátorát, hogy a tapolcai apátságot adja át Horváth Gergely fivérének.¹⁰ Az apátságot a püspök ugyan később visszakapta, de annak megőrzése az 1518-as bácsi végzések után már nehézségekbe ütközött. Estei Hippolit érdekében Zsigmond lengyel uralkodó is közbenjárt. A magyar királyság tanácsosaihoz írt levelében arra kéri az urakat, hogy a bácsi végzések, tudniillik hogy csak egy egyházi javadalmat lehessen viselni, ne vonatkozzanak a kardinálisra, hiszen elég kár érte őt az esztergomi érsekség elcserélésével. Ugyanebben a szelvényben írt Lajos királyhoz is.¹¹ Az egri püspökség vitás kérdéseiben 1515-ben magával a császárral, Miksával is levelezett Estei Hippolit.¹² A két javadalom elvesztésének veszélye azonban 1517-ben már arra kényszerítette a kardinálist, hogy Magyarországra utazzék, hiszen személyesen intézve ügyeit sokkal több esélye volt maga számára kedvező döntéseket kicsikarni.

Feltehetően a számos királyi meghívólevél egyikét vitte magával Sárkány Ambrus és Török Imre, akik 1516-ban jártak a püspöknél Ferrarában.¹³ A két magyar főúr elé Andreas Ongaro-t küldik Padovába, és ő megy a követekkel Mantovába is, hogy Sárkány Ambrus ajándékát, egy török lovat átadjanak az őgrófnak.¹⁴ Valószínűleg az a három báró, akiket szintén András kísért el Velencéig 1517 májusában, a király megbízásából kereshették fel a püspököt az Esték székhelyén, talán egyeztetve a magyarországi utazás időpontját.¹⁵ Hippolit választát április 25-e körül vitte el Aluise de Mantoa II. Lajosnak, nem feledkezve meg az ilyenkor illő ajándékokról sem. A király két lovat kapott, a báróknak pedig sajtokat és salátákat küldött a püspök.¹⁶

Estei Hippolit utolsó magyarországi tartózkodása – annak ellenére, hogy nem szívesen időzött egyházmegyéje székhelyén – hosszúra sikeredett. (Most nem adódott olyan jó alkalom a gyors visszatérésre, mint 1513-ban. Akkor február 7-én már a budai királyi udvarban találjuk, de mivel még ugyanannak a hónapnak a huszadik napján meghalt II. Gyula pápa, Hippolitnak mint kardinálisnak azonnal el kellett hagynia az országot. Rómába ment az új pápa megválasztására.¹⁷) Kritikus helyzetben érkezett az országba pozíciójának megerősítésére. A mantovai őgrófnak, Gonzaga Frigyeshez írt levelében arról számolt be, hogy az országban tartanak a töröktől, a köz- és főnemesség között pedig egyenlőtlenség van.¹⁸ Hippolit el-

10. Másolatgyűjtemény 1070. sz. 1513. XII. 28. Eger. Bonzagnus János levele Hippolithoz.

11. Acta Tomicianiana V. k. 1519-1521. XIX. sz. Valamint: *Sörös Pongrác: Az elenyészett bencés apátságok.* Bp. 1912. 380-381. A bécsi végzések: Magyar Törvénytar I. k. 761. (1518. 15. törvénycikk.)

12. Wien, Haus- Hof- und Staatsarchiv. Maximiliana 1515. 157-158. fol.

13. Camera Ducale Estense. Amministrazione dei Principi. 793. k. 162^f. (A továbbiakban: CDE. AdP.)

14. CDE. AdP. 793. k. 163^f. Andreas Ongarot nevezik még Bohemionak vagy Tinellonak is.

15. CDE. AdP. 793. k. 214^f.

16. CDE. AdP. 793. k. 218^v-220^v.

17. Másolatgyűjtemény 1049. sz. 1513. II. 10. Buda. Hippolit levele a mantovai őgrófnak. Valamint: *Michele Catalano: Vita di Ludovico Ariosto, Ricostruita su nuovi documenti.* I-II. k. Genéve, 1930., 1931. II. k. 393.

18. Másolatgyűjtemény 1089. sz. 1517. XII. 13. Buda.

sődleges céljának azt tekintette, hogy rendezze magyarországi ügyeit. Valószínűleg azonban, hogy miután 1518 májusában visszatért Krakkóból, Bona Sforza és Zsigmond lengyel király esküvői szertartásáról, nem kapta meg Lajos király beleegyezését: maradnia kellett. Nemcsak a püspökök volt terhes ez a marasztalás, akiről jól tudjuk, hogy inkább szeretett Magyarország határain kívül tartózkodni, mint Esztergomban vagy Egerben, hanem a kíséret olasz tagjainak is.¹⁹ Két bizalmas embere, Tommaso Manfredi és Ludovico da Bagno mantovai nemesek alig várták a visszatérést. Bagno például igencsak sajnálkozott 1518 nyarán, mert az elkövetkező országgyűlés miatt egy újabb telet kell Magyarországon tölteni.²⁰ Leveléből kiderült ura szándéka: még 1518 nyarán visszaindulni.

Az országban kialakult helyzet azonban nem tette lehetővé a kardinálisnak a gyors visszatérést. Az országgyűlésen való megjelenés kötelezettsége, valamint két rendkívüli esemény, a nádor és a császár halála, majd újraválasztásuk, arra kényszerítették Hippolitot, hogy, feltehetően királyi parancsra, Magyarországon maradjon.²¹ Személyes részvétele az országgyűlési csatározásokban ugyan késleltette elutazását, de magyarországi szereplésével megerősítette beneficiumainak sértetlenségét. Az országot tehát 1520-ban nem azért hagyta el a püspök, mert testvére, Alfonz ferrarai herceg politikai helyzete ezt megkövetelte, hanem mert pozitív eredményeket ért el birtokai ügyében.²²

A hazautazás időpontja

Hippolit püspök 1520. február 7-én indult el püspöksége székhelyéről, Egerből. Népes kíséretével Buda felé vette az irányt, de az ország határát csak március 7-én lépte át Brucknál.²³ Utazásának első, magyarországi szakasza valójában nem tartott ilyen hosszú ideig, hiszen csak Budán 14 napig tartózkodott.²⁴ Nemcsak azért, mert be akarta várni a kedvezőbb tavaszi időjárást (Kerepesnél irányt kellett

-
19. A királyi esküvőre: Acta Tomicana IV. k. 1516-1518. 298-327. Valamint: *Wladyslaw Pociecha*: Królowa Bona (1494-1557) Tomus I. Poznan, 1949. 216-258. Hippolit összesen 33 évig viselt magyar egyházi méltóságokat. Ebből csak alig 12 évet tartózkodott az országban. Érdekesebb eredményt kapunk, ha leszámítjuk az esztergomi érseki székben töltött 10 évből (1487-1497) azt a kilencet, amit ténylegesen posztján töltött. 1496. II. 15-én már Ferrarában volt. Másolatgyűjtemény 795. sz. A ferrarai herceg levele a milánói herceghez. Az egri püspökség kormányzási idejét számolva jól látszik, hogy ott 23 évből 20-at távol töltött kinevezési helyétől. (1513-ban egy, míg 1517-ben 28 hónap után hagyta el Magyarországot.)
20. Másolatgyűjtemény 1100. sz. 1518. V. 24. Manfredi levele a mantovai őrgrófnéhez. 1109. sz. 1518. VIII. 25. Eger. Bagno levele a mantovai őrgrófnéhez.
21. A magyar politikai életben betöltött szerepére még nem készült alapos feldolgozás. Tevékenységének rövid összefoglalása: *Florio Banfi*: Il cardinale Ippolito I. d'Este nella vita politica dell'Ungheria. Estratto dalla rivista l'Europa Orientale. Anno XVIII. fasc. I-II. Gennaio-Febrario. 1938-XVI. 3-19. Legújabbban: *Jászay Magda*: Párhuzamok és kereszteződések. Bp. 1982. 208-212. Valamint: *Sugár István*: Az egri püspökök története. Bp. 1984. 201-210.
22. *Gustave Gruyer*: L'art ferrarais a l'époque des princes d'Este. Paris, 1897. 173.
23. Számadáskönyv 33^f. III. 6. Óvár, III. 7. Bruck. 10^v. II. 7. Tály. Itt vacsoráztak, tehát ezen a napon indultak el Egerből.
24. Számadáskönyv 15^f. II. 13. Buda – 24^v. II. 28. Buda.

változtatniuk, mert a hó teljesen elfedte az utat), hanem mert a király február 6-ra országgyűlést hívott össze a fővárosba.²⁵ Korai indulásának oka tehát politikai jellegű volt, az időjárás tényezők: havazás, hideg, járhatatlan utak, nem befolyásolták a püspököt és kíséretét.²⁶

A hazautazás útvonala

A hazatérés útvonalának kiválasztását Magyarországon két tényező befolyásolhatta. Az egyik, hogy a király és az előkelők az országgyűlés miatt Budán időztek, a másik, hogy Bakócz érsekkel csak Esztergomban tudott találkozni.²⁷

Személy szerint bizonyosan ott volt Budán a főurak közül a 14 nap valamelyikén Báthori István palatinus, aki, ha igaz Hippolit szerepe a nádorválasztáson, baráti érzéseket táplálhatott iránta,²⁸ Újlaki Lőrinc országbíró²⁹ és Szapolyai János erdélyi vajda.³⁰ A fővárosban tartózkodott még Bornemissza János, a budai várnagy is, aki 1514-ben 12 puskát és vadászkést szerzett a püspöknek.³¹ (Hippolit halála után ő az, aki könnyes szemmel mondta: Magyarország egyik oszlopa dőlt le.)³² Brandenburgi Györgyről a hónap elejéről van adat,³³ Dóczy Ferenc cubicularius és Mekchei György királyi tanácsos peres ügyük miatt is Budán várakoztak.³⁴ Valószínűleg az országbárok közül sokkal személyesen is találkozott a püspök, de okleveles adat csak a királlyal való „beszélgetésről” áll rendelkezésünkre. A február 17-i kihallgatásra már 14-én elkezdték a felkészülést. Kitisztították a püspök egyházi ruháit,³⁵ 16-án pedig zászlót varrattak.³⁶ Mi történt az elutazni vágyó kardinális fogadásán? Feltehetően a főpapi ornátusban megjelent preláthus misét celebrált az udvar számára. A hátralévő időben pedig kártyáztak. Mikszáth tollára

25. Számadáskönyv 12^f. II. 12. Kerepes. „Item denari tri a uno guida che mi condusse uno miglio per la neve che havia coperto le strade.” Valamint: Szabó Dezső: A magyar országgyűlések története II. Lajos korában. Bp. 1909. 159-160.

26. Az utazásokra legújabbán: Norbert Ohler: Reisen im Mittelalter. München, 1986. Olaszországi utazásokra: George B. Parks: The English Traveler to Italy. First Volume. The Middle Ages. Roma, 1954. Az Esték utazására: L. A. Gandini: Viaggi, Cavalli, Bardature e Stalle degli Estensi nel quattrocento. Atti e Memorie delle R. Deputazione di Storia Patria per le provincie di Romagna. Serie. III. Vol. X. Fasc. I-III. Bologna, 1892. 41-94.

27. Természetesen az útirány Budáig mindenféleképpen hasonló lenne akkor is, ha a király nem tartózkodik éppen a székhelyén.

28. MOL. Df 60074. 1520. II. 15. Buda és MOL. Df 251240. 1520. II. 25. Buda. A nádorválasztásra: G. Antonelli: i. m. 23-24.

29. Df 62650. 1520. II. 17. Buda. Df 237187. 1520. II. 27. Buda.

30. Df 58301. 1520. II. 26. Buda. Valamint: G. Antonelli: i. m. 23-24.

31. Df 243448. 1520. II. 17. Buda. Valamint: Másolatgyűjtemény 1070. sz. 1514. XII. 28. Eger. Bonzagnus János levele Hippolithoz.

32. Másolatgyűjtemény 1133. sz. 1521. I. 18. Buda. Caprili Julián levele.

33. Df 267412. 1520. II. 6. Buda.

34. Df 236469. 1520. II. 16. Buda.

35. Számadáskönyv 83^f. II. 14. Buda.

36. Számadáskönyv 84^f. II. 16. Buda „Item denari cinquanta in cendalina rosa braza 2,5 data al Contino per fare una bandiera alla Lanza del Signore.”

való jelenet, amikor a „nagy exprimás” a még 14. életévét sem betöltött II. Lajossal a kártya mellett beszélget, és Estei Hippolit veszít.³⁷ Nem is olyan rég még ő maga ült szemben Mátyással „kis prímásként”.

Őrök titok marad, hogy a világi életben oly járatos püspök bölcs megfontolásból veszítette-e el 60 dénárját, vagy a szerencse valóban az ifjú királynak kedvezett. Ferrarában ugyanis nagy hagyományai voltak a kártyajátéknak. A művészi kivitelű, színes, figurális lapok használatára már a 15. század húszas éveiből van utalás. 1422-ben messer Jacomotól rendeltek kártyákat.³⁸ A Hippolit egri udvarában élő Bernardino 1507-ben Budán járva izelítőt adott a játék fortélyából Brandenburgi György egyik szervitorának. Az őgróf embere 12 forintot veszített. Taddeo Lardi, az egri püspökség gubernátora feljegyzéseiben megemlíti: nem tudja, jogos vagy jogtalan-e a nyeremény, de mindenesetre amikor a vesztes fél megkereste és panaszt tett nála, a jobb a békesség elvét szem előtt tartva visszafizette Brandenburgi emberének veszteségét.³⁹

Az esztergomi tartózkodás, mint afféle búcsúlatogatás, rövid ideig tartott, de Hippolit szempontjából „kellemtlen” következményei is voltak. A két egyháznagy kapcsolata nem volt mindig felhőtlen, de politikaiakon túl gazdasági szempontok is arra készítették őket, hogy kölcsönösen tiszteletben tartsák egymás érdekeit. Hippolit távollétében emberei sürgős esetekben Bakóczhoz fordultak segítségért.⁴⁰ Emellett az egri püspök adósa is volt az érseknek. Még Esztergomi uraként vette fel első kölcsöneit Bakócztól, és később is többször fordult pénzért kardinális-társához.⁴¹ Fizetési kötelezettségének⁴² pedig csak úgy tudott eleget tenni, ha tizedeit bérbe adta hitelezőjének, hogy a bérleti díj egy részét az adósság törlesztésére fordítsa.⁴³

A „kellemtlen” közzjáték a búcsú pillanatában történt. Március 3-án, tehát a püspök elindulása napján⁴⁴ – hiszen a vacsorát már aznap Újfaluban költötték el – oklevelet kellett kiállítania Bakócz számára, ígéretet téve, hogy 500 forintnyi (*in auro*) és 1587,5 forintnyi (*in monetis*) adósságát két részletben visszafizeti az egyháznagynak.

37. Számadáskönyv 85^f. II. 17. Buda. „*Item denari sessanta conti al Sescalco per tanti dati al Signore che li perse con la Maesta del Realle carte.*”

38. *Giuseppe Campori*: La carta da giuco dipinte per gli estensi nel secolo XV. Atti e Memorie delle R. Deputazione di Storia Patria. Per le provincie Modenesi e Parmensi. VII.k. Modena, 1874. 123-132. 124.

39. CDE. AdP. 716.k. 1507. 148^v.

40. MOL Filmtár. 8614-8616 doboz.

41. *Martínus Georginus Kovachich*: Formulae solennes styli. Pest, 1799. 143. sz. Hippolit dátum nélküli oklevele. Mint esztergomi érsek bérbe adja Bakócznak valamennyi pozsonyi, nyitrai, zólyomi, árvai, túróci, lipóti, komáromi, nógrádi és gömöri tizedeit (*presenti anno*) 12 ezer forintért. 1501-ben például 1000 forintot hitelez a püspökségi adminisztrátornak. CDE. AdP. 714. k. 1501. 17^f.

42. Az összeg 715 forint. *Kovachich M. Gy.* : i. m. 143. sz. Valamint: *Fügedi E.* : i. m. 485. 79. jegyzet.

43. Másolatgyűjtemény 892. sz. 1500-ban Bakócz érsekkel tárgyalnak az egri püspöki javadalmak haszonbérletének meghosszabbítása ügyében. Pata (Heves m.) bortizedéből befolyt összeg, úgy mint az elmúlt években, az esztergomi érseket illeti. CDE. AdP. 717.k. 1508. 3^f.

44. Df 237929. 1520. III. 3. Esztergom. Estei Hippolit oklevele. Az ottartózkodásra: Számadáskönyv 25^f. II. 29. Esztergom. 28^f. III. 3. Esztergom. 28^v. III. 3. Újfalú.

Esztergom után a Budát Béccsel összekötő országúton haladtak tovább.⁴⁵ Ezt, a tatárjárás előtt már kialakult utat választotta a hazatérésre Bertrandon de la Brocquière is 1433-ban, főbb állomásainak felsorolását a brugesi itineráriumban is megtaláljuk.⁴⁶ Gyórnél kis kitérőt tett a püspök és kísérete. Itt ugyanis két magyar úr, Trepka és Vuolfteara Óvárra invitálta őket.⁴⁷ Az utóbbi név minden bizonnyal Szentgyörgyi Farkasra utal, míg Trepka azzal az Andreas Trepka Polonus-sal lehet azonos, aki 1518-ban a magyar udvar egyik képviselőjeként részt vett Krakkóban a királyi esküvőn, és ott adományt is kapott.⁴⁸ Jól ismerte a püspököt, hiszen Rómában személyesen is találkozott Hippolitlal.⁴⁹ Feltehetően diplomáciai küldetésben járt Itáliában, de lengyel származása miatt elsősorban Zsigmond király udvarában képviselte a magyar érdekeket. Hippolit távozása után, április hónap végén, Gosztonyi János győri püspökkel újból Lengyelországba találjuk. 1514 óta élt a magyar királyi udvarban, *magister curiae*ként említik a források. Élete tragikus véget ért. A mohácsi csatamezőn találták meg tetemét, nem messze a király holttestétől. Brodarics *magister janitorum*ként említi, amikor is az elesettek között felsorolja Trepka nevét.⁵⁰ Valószínűleg a számadáskönyvben egyszer említett Johannes Trepka valamiféle rokonságban állhatott vele, itt csatlakozhatott az utazóhoz.⁵¹

Az utazás magyarországi szakaszát – a tiszta utazási időt számolva, tehát a budai és az esztergomi tartózkodás nélkül – Egertől Bruckig 14 nap alatt tették meg a következő útvonalon: Tálya – Kápolna – Püspöki – Hatvan – Kerepes – Pest – Buda – Szántó – Esztergom – Újfalú – Szöny – Gönyű – Győr – Óvár – Bruck.⁵²

Ausztriában a következő irányban vonultak tovább: Bruck – Wiener Neustadt – Friesach – Sankt Veit – Feldkirch – Villach, tehát az ugynevezett „Venediger Stra-Ùe” nyomvonalát követve, ami Béctől, Wiener Neustadton át, keresztül a Sem-

45. Glaser Lajos: Dunántúl középkori úthálózata. Századok, 1929. 138-167., 257-285., 149., 155.

46. Szamota I. : i. m. 97-98., 42-44.

47. G. Antonelli: i. m. 26-27.

48. Ila Bálint: A Szentgyörgyi és Bazini grófok birtokainak kialakulása. Turul, 1927. 37-71. 62. Valamint: Acta Tomiciana IV. k. 1516-1518. 326.

49. G. Antonelli: i. m. 27. Csánki szerint az óvári vár és uradalom birtokosa 1517-ben a Szentgyörgyi család volt. Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III. k. Bp. 1897. 672. 1524-ből és 1526-ból arról van adat, hogy a vár királyi, illetve királyndi kézen van. Ráth Károly: Mosony-megyei regesták a vegyes házakból királyok korából. Győri Történelmi és Régészeti Füzetek. II. k. 1862. 139-150. 150. Valamint: Jászay Pál: A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. I. k. Pest, 1846. 336-337. A két főúr közül legfeljebb csak Wolfart tölthetett be valamiféle funkciót Óváron.

50. Trepka áprilisi követségére: Barbara Bienkowska: Kronika Emeryka Wegra (1516-1531). Wrocław – Warszawa – Kraków, 1969. 150. „Cum a Ludovico Hungariae et Bohemiae rege Jauriensis episcopus et Trepka Polonus legati venere.” Valamint: Acta Tomiciana V. k. CCIV. sz. 1520. IV. 23. Buda. II. Lajos Zsigmondnak. Halálára: Stephanus Brodaricus: De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcarum imperatore ad Mohach historia Verissima. Edidit: Petrus Kulcsár. Bp. 1985. 55., 56.

51. Számadáskönyv 51^v. III. 14. Friesach.

52. A magyar helységnevek olasz kiejtéssel írva igen eltorzult alakban maradtak fenn a számadáskönyvben. Ennek ellenére csak két névalak feloldása kétséges. Etumot Hatvanként, Santtat Szántóként oldottam fel. A Kápolnáról tett kitérőnek az az oka, hogy Püspökin van az egri püspökség egyik allódiuma.

meringen, a 12. század vége óta vezet Itália felé.⁵³ A fenti útszakasz megtételére 9 napra volt szükség március 8-tól 16-ig.⁵⁴

Az itáliai út állomásai a következők voltak: Tarvisio – Ponte – Via-Ressiutta – Venzone – San Daniel – San Vito – Motta – Trevisio – Noale – Padova – Anquillara – Rovigo – Francolino – Ferrara. Hasonlóan mint Ausztriában, itt is 9 napra volt szükség a március 17 és március 25-e közt megtett kilométerek legyőzésére.⁵⁵

Az utazás gyorsasága

Az utazás február 7-től, március 25-ig, 48 napig tartott. A budai és esztergomi tartózkodást leszámítva a püspök és kísérete 32 nap alatt ért Itáliába. A fenti adatok ismeretében sem lehet pontosan kiszámítani az egy nap alatt megtett kilométerek számát ezen a 800-900 kilométeres úton. Egrészt, mivel a rendelkezésre álló térképek nem tükrözik az akkori állapotokat, másrészt nem tudni, hogy két helység között melyik utat választották. Nem beszélve arról, hogy arra sincs utalás: mikor kezdték el napi utazásukat, és mikor érkeztek meg arra a helyre, ahol szállást reméltek. (Ezenkívül természetesen több körülmény is befolyásolhatta a menetsebességet. Ilyen például a kíséret létszáma, a szállítóeszközök minősége, az állatállomány összetétele és kondíciója, az időjárási tényezők, terepviszonyok, a rendkívüli események, stb.)

A püspök és kísérete szekerekkel, lovakkal és öszvérekkel, a terepviszonyoktól függően, 20-25 kilométeres napi teljesítményre volt képes még a hegyi utakon is, míg sík terepen akár a 35-40 kilométeres napi átlagot tudták tartani.⁵⁶ Hogy ez a 20-25 kilométer nem is volt kevés saját korában, arra összehasonlítással a következő adat szolgálhat. Az 1497 és 1537 év között Velencében feladott levelek dátumát, Sanuto *Diarije* alapján, aki feljegyezte a Signoriától kapott levelek feladási

53. Peter Csendes: Die Strassen Niederösterreichs im Früh- und Hochmittelalter. Wien, 1969. Dissertationen der Universität Wien. 33. 245-248. A későközépkorban „Ungarweg”-nek is nevezik. 243. A pontos ausztriai útvonalat nem ismerjük, mert március 8-tól március 14-ig, Wiener Neustadttól kezdve, csak azt írja az írnok, hogy „Sotto Wien.”. Egy esetben megemlíti, hogy 20 krajcárt adnak „a frati di Santo Spirito”, és mivel Heiligengeist nevű helység van az útvonalukhoz közel, talán a 3 stájerországi település egyikéről lehetne szó. Viszont ezek egyikében sincs kolostor, így ez a kifejezés vagy Szentlélek patrocíniumú kolostort vagy a Szentlélek-rend valamelyik ispotályát takarja. Számadáskönyv 98^f. III. 12. Valamint: Hans Mayerhofer: Oesterreich-ungarisches Orts Lexikon. Wien, 1896. Természetesen az is lehetséges, hogy egy más faluban, és nem Heiligengeistben találkoztak.

54. Számadáskönyv 35^f.-58^f.

55. Számadáskönyv 58^f.-69^v. Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Eördögh Istvánnak (Róma), aki lehetővé tette számomra az 1520-as útvonal bejárását.

56. Például a Bruck – Wiener Neustadt közti közel 45 kilométert, vagy éppen a Kápolna – Hatvan közti 40 kilométer körüli távot 1 nap alatt tették meg. Kirívóan nagy teljesítményeket közöl Jankovics Miklós. 1244-ben például Wilhelm von Holland a Velence – Brünn táv 736 kilométerét lovon 16 nap alatt tette meg. Ez 46 kilométeres napi átlagnak felel meg. Miklós Jankovics: Pferde, Reiter, Völkerstürme. München – Basel – Wien, (1971.) 223. Realisabb adatokat ad Ohler, igaz, korai példák alapján. N. Ohler: i. m. 141.

és érkezési idejét, térképre vetítették. Ez alapján jól látszik, hogy a Budáról feladatott Velence felé tartó levelek megérkezéséhez 2-3 hétre volt szükség.⁵⁷ Nem szabad azonban elfelejteni: ezeket a leveleket legtöbbször kisszámú kíséret hozta és vitte, így gyorsabban érthettek címzettjükhöz.

A kíséret létszáma

Estei Hippolitral sokan hagyták el az országot. A nagyszámú kíséret egyrészt arra szolgált, hogy rangjához méltóan mutakozzék, másrészt védelmét is biztosította. Ennek hiányában esett a rablók csapdájába Hieronymus Balbus itáliai humanista 1498-ban, akit a vértesi erdőkben fosztottak ki és sebesítettek meg.⁵⁸ Nem járt jobban a velencei követ sem 1503-ban. Budáról indult el, hogy állomáshelyét Lengyelországba tegye át, de 5 mérföldnyire a fővárostól egy bizonyos főúr megtámadta.⁵⁹

Hippolit különben is szeretett nagyszámú kísérettel utazni. 1487-ben Esztergomba, majd 10 évvel később Rómába érkezésekor 150, illetve 300 lovas volt mellette.⁶⁰ A krakkói királyi esküvőre 367 embert vitt magával, legtöbbet a megjelent vendégek közül.⁶¹ Az 1520. évi utazás kíséretének rekonstruálására a számadáskönyvön kívül két másik forrás is rendelkezésünkre áll. Az egyik egy fizetési és tartozási lista 1517 októberéből, melyben azok nevét találni meg, akik jelenleg Magyarországon vannak.⁶² Ez a 66 familiárist felsoroló feljegyzés, valamint a másik forrás, Hippolit krakkói kíséretének névsora, jól mutatja, hogy a püspök embereinek nagyrésze jóval 1520 előtt elhagyta az országot.⁶³ Elsősorban azok, akik a kardinális udvarának fényét adták, vagy az itáliai birtokok valamelyikén töltöttek be vezető szerepet, közvetett bizonyítékként szolgálva arra, hogy a püspök magyarországi tartózkodását rövidebbnek gondolta. A feleslegessé vált embereket hazaküldte, hiszen visszatérésének időpontja bizonytalanná vált. Így azután nincs már a hazatérők között a reneszánsz udvarok elengedhetetlen kelléke, a csillagász, a nápolyi Luca Gaurico, az Ariosto szatirájából ismert Andrea Marone költő, Andrea de Brescia szobrászművész, vagy Biaggio Rosetti, a kiváló építész. De ugyancsak hiányoznak Hippolit legfontosabb tisztségviselői is. Többek között titkára: Tommaso Fusco, kincstárnoka: Pandolfo Silvestri, udvarmesterei: Fiberto és Alessandro Piora, számvevői: Alessandro kanonok és Giacomo Botese, procuratora: Borsio Arienti,

57. *Fernand Braudel*: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. XV-XVIII. század. Bp. 1985. 424. (Térkép: 426.)

58. *Knauz Nándor*: Balbi Jeromos, II. Lajos király tanára. Magyar Sion, 81.

59. *Nyári Albert*: A modenai Hippolit-codexek. Századok, 1870. 661-683.

60. *A. Morselli*: i. m. 217. *G. Gruyer*: i. m. 171.

61. *Acta Tomicianae* IV. k. 1515-1518. 309. Bfborostársra Prospero Colonna, aki a királynét hozta Lengyelországba, csak 58 lovassal képviseltette magát. *W. Pocięcha*: i. m. 231. Monferrato szerint Krakkóba 2 prépost, valamennyi kanonokja, egész udvara, és 300 magyar katonája kísérte. *G. Antonelli*: i. m. 21.

62. CDE. AdP. 823. k. 1517. 13. Természetesen a listából sokan kimaradhattak.

63. *W. Pocięcha*: i. m. 214-242.

auditora: Camillo Vestarino.⁶⁴ Az Ariosto által megénekelte Francesco di Siviero-t és Sigismondo Cestarelli-t is elengedte a püspök.⁶⁵

A fent felsoroltak mellett Krakkóban is, és az 1517-es listán is megtaláljuk Hippolit udvari orvosát, Giovanni Andrea Valentino-t (Valentinis), aki azonban ura parancsára nem Itáliába tért vissza, hanem Bona Sforza orvosa lett. A modenai származású Valentinis katedrát is kapott a krakkói egyetemen.⁶⁶ Más a helyzet Coelio Calcagninivel. Ő 1519-ben még Magyarországon tartózkodott. Júniusban Budáról írt levelet a váci püspöknek, decemberben azonban már Rómából vette fel újból a kapcsolatot Ziegler Jakab bajor csillagásszal. Ide október elején érkezett meg.⁶⁷

Estei Hippolit udvara tehát állandóan cserélődött. Ez azonban elsősorban azt jelentette, hogy a püspök embereinek nagyrésze több részletben elhagyta az országot. A kíséret létszámát így csak azok növelhették, akik Ferrarából leveleket, híreket hoztak és feladatuk teljesítése után Magyarországon maradtak. Számuk elenyésző lehetett.

A hazatérésre jó alkalom adódott például a krakkói esküvő után. A Bona Sforzát kísérő Prospero Colonna biboros Hippolittal együtt hagyta el Krakkót, három napi egri tartózkodás után Budára ment, majd elutazott az országból.⁶⁸ Akik pedig nem ezt a lehetőséget ragadták meg a hazatérésre, azok olyan kisebb csoportokban keltek útra, speciális feladatokkal megbízva, mint Andreas Ungaro, aki 1520 márciusának végén indult el Egerből Ferrarába két kísérőjével, kilenc lóval és egy szekérrel. Bort vittek az Esték központjába.⁶⁹

Nem tudni, okozott-e feszültséget az itáliaiak között az a püspöki döntés hogy egyeseknek tovább kell maradni, míg mások hazatérhetnek. Valószínűleg szerencsésnek érezhették magukat azok, akik útra kelhettek, hiszen Magyarországon tartózkodni, a többség véleménye szerint, súlyos büntetésnek felelt meg. Gondoljunk csak Bagno és Manfredi leveleire, vagy Ariostóra, aki szörnyülködve írt az országról, inkább vállalta a püspök haragját amiatt, hogy Itáliában maradt.⁷⁰ Sokatmondó Guido Silvestri véleménye, akit *Postumo*-nak is neveztek. Két levelében,

64. *W. Pocięcha*: i. m. 242.

65. *Ludovico Ariosto*: Satira I. Tutte le opere di Ludovico Ariosto. A cura di *Cesare Segre*. III. Satire. Miláno, 1984. (I classici Mondadori.) 16., 19., 580., 582. A kritikai kiadás készítője az első szatíra keletkezési idejét 1517 november-december elejére teszi. 579.

66. *W. Pocięcha*: i. m. 242., *Uő*: II. k. Poznan, 1949. 58-63.

67. OSZK. Kézirattár. Apponyi Hungarica. 296. sz. *Coelio Calcagnini*: Opera aluiquot. Basileae, 1544. Liber I-VII. 1518-1519. Lieber VII. 404. Valamint: *Alfonso Lazzari*: Un enciopedico del secolo XVI. Celio Calcagnini. Atti e Memorie della Deputazione Ferraraise di Storia Patria. Vol. XXX. Ferrara, 1936. 83-164. 112. Hogy Monferrato de Calcagnini, akit Antonelli Hippolit ismeretlen életrajzírójának vél, vele tartott-e, nem tudni. Egy azonban biztosnak látszik. Akárki is írta, vagy valóban a püspökkel tért haza 1520-ban, vagy Hippolit egyik emberének beszámolója alapján készítette el munkáját.

68. Másolatgyűjtemény 1099. sz. 1518. V. 23. Buda. Bagno levele a mantovai őrgórnéhez.

69. CDE. AdP. 797. k. 1520. 161^r.-163^f. Feltehetően a két ferrarai követvel is tértek vissza Itáliába. Beltrando Costabili 1519 májusáig, míg Benedetto Fantini 1518 júliusáig képviselte a hercegi házat Magyarországon. Archivio di Stato di Modena. Elenco di Ambasciatori. (Továbbiakban: Elenco) Fantini Lengyelországban is a püspökkel volt. *W. Pocięcha*: i. m. 242.

70. Lásd.: 20-as és 65-ös jelzetek.

amelynek címettje Isabella d'Este, többek között arról írt, hogy Magyarországra készül, ahol barbárbabak a Barbárságnál, ahová a rómaiak idején a gonosztevőket száműzték. Reméli, ha Isten segítségével visszatér, a Paradicsomba kerül, mert ha a legsúlyosabb bűnököt követné is el egész élete alatt, az egy hónapi itt tartózkodás elegendő lenne, hogy megbűnhődjék azokért.⁷¹

Természetesen voltak a püspöknek olyan emberei is, akik kifejezetten „jól érezték” magukat az országban. Kalandorként érkeztek, és tetteik is szerencselovag mivoltukra utaltak. Francesco Vergezino és Bernardino de Mantua sok problémát okozott a püspöki gubernátornak. 1507-ben aztán mindkettőt a bélháromkúti apátságba küldték, mert Vergezino egy asszony ellen „scandallumot” követett el Egerben. Jobbnak látták távol tudni őket a püspöki székhelytől. Életük itt sem lehetett izgalommentes. Vergezino súlyosan megsebesült. Taddeo Lardi az apátságot, majd Budát is túl közelinek találva, Bécsbe irányította őket, mert véleménye szerint még sok rossz történe, ha továbbra is Magyarországon maradnak.⁷²

A tapasztalt utazónak számító főúr hasonlóan szeretett volna élni az országúton is, mint székhelyén. Maga az utazás ténye ugyan korlátokat szabott ennek, de az erre való törekvés jól látszik a kíséret tagjainak kiválasztásánál. Annak ellenére, hogy a számadáskönyv sokszor nem jelzi: a vele utazók milyen funkciót tölthettek be a püspöki udvarban, jól elkülöníthető hierarchia állítható fel közöttük. Az első csoportba az Estei Hippolit közvetlen környezetében lévő udvari emberek tartoztak. Közülük kerültek ki azok, akik az utazáshoz szükséges bármiféle szervezeti egységnek vagy csoportnak, akár „ad hoc” jelleggel is tagjai, vagy éppen vezetői. Ezeket az egységeket a gyakorlat hívta életre az udvar mintájára, de az ottani szigorú hierarchiát a rendkívüli körülménynek számító utazás kicsit lazábbá tette. Mivel a tisztségviselők nagyrésze már Itáliában tartózkodott, a fennmaradó emberekből kellett pótlásukat biztosítani, még ha azok társadalmi állása ezt más alkalommal lehetetlenné is tette volna.

Hippolit kiszolgáló személyzetét négy *stafiero*, két *facchino*, egy *botigliero* és *credenziero*, valamint hat apród alkotta.⁷³ Feladatuk a püspök mindennapi életének megszervezése, kényelmesebbé tétele volt.

Fontos feladat hárult a *siniscalcora* és embereire. Ezek az utazók előtt haladva megszervezték, hogy kellő időben megfelelő szállás és élelem álljon a kíséret rendelkezésére. „Familiája” van, de ennek létszámáról nem tudni semmit.⁷⁴

71. M. Catalano: i. m. 443. Postumo végül is nem jött Magyarországra. Sokkal elmarasztalóbb Vincentius Pistachio véleménye. Szerinte Magyarországon „nullus ordo sed sempiternum Curvafia inhabitat.” Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára. Ms. 4999. Modena 4. l. csomó. 1498. IX. 26. Róma. A püspök levele Hippolithoz Milánóba.

72. CDE. AdP. 716. k. 1507. 157^{r.}, 162^{r.}

73. Stafierok: Zan Baptista (Számadáskönyv) 43^{f.}, Saione 19^{f.}, Hercole 28^{f.}, Stafirino 100^{v.}. Facchinok név nélkül említve: 46^{f.}. Botigliero: Agnolo 33^{f.}. Credenzero: Zan Giacomo 55^{v.}. Apródok név nélkül említve: 87^{v.}. A számadáskönyvben lévő nevek írásánál az eredeti alakot adom meg. Mivel egy személyre legtöbbször több tucaunyi jelzetet lehetne megadni, igyekszem csak utalásszerűen jelezni, egy-egy hivatkozási helyet megadva, hogy melyik oldalán szerepelnek a számadáskönyvnek.

74. Számadáskönyv 48^{v.}. Nevét nem adják meg. Talán a Krakóban a püspökkel lévő két *siniscalco* egyike.

A Lodovico Ariosto által megénekelte szakács főzött az úton, Pasino mester. A konyha személyzete hét fő lehetett, a főszakács ugyanis március 3-án ennyi emberre és három ló élelmére kapott pénzt Újfaluban. Még egy szakácsot ismerünk név szerint, Jánost. A Pasino által vezetett konyha kocsival is rendelkezett, amivel az eszközöket szállították.⁷⁵

A pénzügyekkel az utazás alatt hárman foglalkoztak. Scipione Bonlei számolta el az élelmezési, míg Francesco Zerbinato a rendkívüli kiadásokat. Aláírásuk ott szerepel a napi számlák végösszege mellett. A szükséges pénzt Fulco dal Passo, Hippolit pénzügyi embere utalta ki számukra.⁷⁶ Zerbinato-t már 1500-ban Hippolit szolgálatában találjuk, 1515-ben prokurátor, a ferrarai katedrális örkanonokja, apostoli jegyző, a San Giovanni in Tamara templom rectora.⁷⁷ Bonlei valószínűleg hasonló tisztséget töltött be, mint társa.

Önálló egységként működött a kancellária is. Feladata kettős volt. Egyrészt vezette a kiadási jegyzéket, másrészt okleveleket állított ki. Itt készült a Bakócznak kiállított kötelezvény az adósság törlesztéséről, valamint az az irat, amit március 19-én írt Hippolit Alfonz hercegnek San Vitoból. Ez utóbbi levelet Nicolo Nasogrosso vihette Ferrarába, hiszen őt szintén ezen a napon küldték előre az Esték központjába.⁷⁸ A kancellária vezetője Hippolit titkára, Giuliano Caprile kanonok volt, aki az 1519. évi nádorválasztó országgyűlésről írt érdekes beszámolót, és aki ura halála után (1520. szeptember 3.) Magyarországra jön a ferrarai herceg, Alfonz nevében, hogy Hippolit hagyatékáról tárgyaljon. Nem először járt az országban, hiszen 1502 decemberében és 1508 májusában követként képviselte a hercegi házat Budán.⁷⁹

A nagyszámú állatállomány ellátásáért, az utazási feltételek megteremtéséért Nicolo de Monte volt a felelős. Tapasztalt magyarországi utazónak számított ő is, többször járt ura ügyében az országban.⁸⁰ Munkájában Pythagora és Gierolamo Falopia segítette. Ez utóbbi modenai származású, 1512-ben már Hippolit szolgálatában állt.⁸¹

Mivel Valentinis Krakkóban maradt, a gyógyítási feladatokat Giulio *barbiero* látta el. Gyógykenőcsöt készített, betegekét ápolt. Ugyan a számadáskönyv nem említi Braghino neve mellett foglalkozását, de valószínű, hogy ő is orvosként tevékenykedett, hiszen 1517-ben szintén *barbieroként* érkezett Budára.⁸²

Hippolit, reneszánsz főúrhoz méltóan, nagy zenebarátnak számított. Elutazása előtt például 1517-ben Ferrarában egy műhelyt alapított, ahol hangszereket ké-

75. L. Ariosto: i. m. 15. Számadáskönyv. 28^{f.}, 101^{v.}, 40^{f.}

76. Számadáskönyv 10v-69^{v.}, 80v-100^{f.}, Zerbinatótól átveszi Bonlei 100^v-105^f. Fulco dal Passot Ferrarában Sigismondo dale Anquille, Hippolit számvevője számoltatta el. 10^v. oldal előtti szöveg utal erre a tényre.

77. CDE. AdP. 761. k. 3^f. 1500. Valamint: *M. Catalano*: i. m. 233-234., 321

78. Lásd.: 44-es jelzet. Valamint: Archivio di Stato di Modena. Casa e Stato 137.b. 1688-XV. 48. 1520. III. 19. San Vito. Valamint: Számadáskönyv 63^f. A kancellária számára többször vettek íróeszközöket. 83^{f.}, 83^v.

79. Másolatgyűjtemény 1133. sz. 1521. I. 18. Buda. 1135. sz. II. 16. Buda. A nádorválasztásról: 1123. sz. 1519. VI. 12. Valamint: CDE. AdP. 824.k. 1515. oldalszám nélkül. Továbbá: Elenco. 1502 és 1508. 1519 márciusától 1520 márciusáig ő volt az országban a ferrarai követ. Számadáskönyv 44^v.

80. Számadáskönyv 101^{v.}, CDE. AdP. 793.k. 1515. Monte magyarországi kiadásai.

81. Számadáskönyv 58^f. Pythagora. CDE. AdP. 783.k. 1512. 151^f. és Számadáskönyv 34^v. Falopia.

82. Számadáskönyv 85^f, 57^v. Julio. Valamint: 62-es jelzet. Braghino.

szítottak. Kíséretében találjuk korának jelentős muzsikusat, Alessandro Pesenti veronai orgonistát, aki megjárta a lengyel udvart is. Azonos a számadáskönyvben feltűnő Alessandro orgonistával, aki az úton megbetegedett.⁸³ Gyakorlott zenésznek számított Afranio dei Conti di Pavia is, aki többször vett a püspök megbízásából hangszereket.⁸⁴

Ugyan a püspök környezetében számos egyházi személy tartózkodott, mégis külön csoportot alkotnak azok, akik nem udvari feladatot láttak el, hanem a csapat lelki életét gondozták. Hippolit káplánjai közül Francesco Casanovát és Alberto Cestarellit érdemes megemlíteni.⁸⁵

Az utazási hierarchia első csoportjába tartozók mellett természetesen számosan tértek vissza Itáliába olyanok is, akik egyetlen szervezeti egységbe sem tartoztak, vagy egyszerűen a számadáskönyv hallgat ténykedésükről. Ilyen a már említett Lodovico da Bagno, aki már 1494-ben a püspök szolgálatában állt. 1506-ban titkárra, számos egyházi beneficium tulajdonosa.⁸⁶ Tommaso Manfredi mantovai nemes is, hasonlóan Bagnohoz, vezető szerepet játszott Hippolit közvetlen környezetében.⁸⁷ Lodovico Ariosto öccse, Alessandro, már másodszor járt Magyarországon. Költő testvére első szatíráját neki és Bagnonak ajánlotta.⁸⁸ Folco Spinello, a püspök kulcsára, aki Krakkóban is vele volt, szintén az utazók között van, de hogy volt-e speciális feladata, arról hallgat a forrás.⁸⁹ Régi udvaroncnak számított Lorenzo Pasti is, aki 1498-ban már Hippolit udvarában szolgált.⁹⁰

Az első csoportba tartozók száma 32 fő, valamint az a 25 személy tartozik még ide, akik a fentiek értelmében csak laza kapcsolatban álltak velük.⁹¹ Ez utóbbiak egyrésze a társadalmi hierarchiában a püspök szervitorai közé tartozott, míg a többiek legfeljebb a „szervitorok szervitorai” lehettek. Az utazás azonban fellazította a társadalmi válaszfalakat, bizonyos feladatok ellátására közülük választottak ki embereket. Így ők alkothatták a *siniscalco* kíséretét, levelet vihettek, vásárolhattak.⁹²

83. *W. Pochiecha*: i. m. 64., 242. Számadáskönyv 54^v. A műhelyre: *G. Gruyer*: i. m. 175.

84. *M. Catalano*: i. m. 320. Véleménye szerint őt tartják a fagott feltalálójának. Számadáskönyv 95^f. trombiták, 96^f., tamburin. 1517-ben Francesco Zopo és Zoan Jacomo da Vicenza nevű muzsikusai is a püspökkel voltak Magyarországon. Ugyancsak az országba érkezett Hipolittal a korszak legjelentősebb zenésze, Adrian Willaert is. Ld.: 62-es jelzet. Tevékenységére: *Király Péter*. Adrian Willaert Magyarországon. Muzsika, 1987. 31-32. Az Esték zenei életére a legjobb munkát *Lewis Lockwood* készítette. *Lewis Lockwood*: La musica a Ferrara nel Rinascimento. La creazione di un centro musicale nel XV. secolo. Bologna, 1987. Sajnos csak 1505-ig tárgyalja az udvar zenéjét.

85. Számadáskönyv 54^v. Francesco capellano. 25^f. Alberto. Valamint: *M. Catalano*: i. m. 187-188.; *W. Pochiecha*: i. m. 242. Talán Don Adorno (89^v) és Don Sigidmondo (100^f) is egyháziak voltak.

86. *M. Catalano*: i. m. 192. Számadáskönyv 13^f.

87. Számadáskönyv 36^v. Testvére is vele van Magyarországon.

88. *L. Ariosto*: i. m. 13. *M. Catalano*: i. m. 217. Számadáskönyv 98^f.

89. *W. Pochiecha*: i. m. 242. Számadáskönyv. 54^f. Valamint: 62-es jelzet.

90. CDE. AdP. 758.k. 1498. számozás nélkül. Számadáskönyv 36^v.

91. Az utóbbiak felsorolása: Ippolito da Renzo, Julio Grandi, Pierino de Lione, Luca Firentino, Alessandro di Pier Michelli, Jacomo Tiano, Hieronimo Ziponaro, Nocolo Nosogrosso, Alberto Togliano, „Fratello” di Manfredi, Zan Maria Sarto, Pandolfo, Luise, Ulisse, Orsino, Aurelio, Gobbo, Franzino, Johannes Trepka. Őket a számadáskönyv „szervitor” elnevezéssel említi. Természetesen csak azokat sorolom itt fel, akik névszerint is szerepelnek a számadáskönyvben. Rajtuk kívül mások is résztvehettek az utazásban, de róluk nem tesz említést az írnok.

92. Nem feltétlenül „új” emberekről van szó, hanem a már említettekről.

Az utazók második nagy csoportját a technikai személyzet alkotta (hajtók, hajcsárok, istállósook.) A kocsisok és a hintósook száma Esztergomtól Wiener Neustadt utánig 17 fő. Közülük 4 *cochieri*, 13 pedig *caratieri*. Számuk csökken. Először 2 kocsi és 10 hintóso, majd 2 és 8, végül 2 és 3 lesz az arány. A lemorzsolódásnak az lehet az oka, hogy a hajtók egy részének konvenciója meghatározott ideig tartott, ennek lejártával visszatértek Magyarországra.⁹³

Könnyebb a hajcsárok számát megállapítani. Végig tizen vannak. Kettőt névszerint is ismerünk: Rizzot és Zenovesét.⁹⁴ Az istállósook száma is változik ugyan, de leszámítva Esztergomot, végig nyolcan vannak.⁹⁵ A technikai személyzetből élesen elkülönül egy csoport. Feladatuk egyrészt a szekerek javítása, vasalása, másrészt az állatok gyógyítása. Pontos számukat nem tudni. Névszerint Pál mestert és Bernardino Minellot említik.⁹⁶

A harmadik csoportot a solymászok és a kutyákat ellátók alkották. Az előbbieik közül kettő neve ismert: Dainesi és Ranocchio. Dainesit már 1514-ben püspöki szolgálatban találjuk.⁹⁷ Úgy tűnik, Ranocchio alá hárman voltak beosztva, hiszen március 11-én visszamenőleg Egertől Esztergomig 4 főnek az ételmezési költségét kapta kézhez.⁹⁸

Az eddig felsorolt személyek Estei Hippolit kíséretének állandó tagjai voltak. Számuk hozzávetőlegesen 89-95 fő.⁹⁹ Rajtuk kívül azonban jelentősen növelték a létszámot az időszakosan alkalmazott emberek. Két esetben tolmácsok, minden nyelvterületen 1-1, vezetők szintén három alkalommal, akik az utat mutatták a menetnek. Egy esetben 9 karintiai is csatlakozott hozzájuk. Egy napra kaptak ételmet, további sorsuk ismeretlen, valószínűleg csak rövid ideig szolgáltak.¹⁰⁰ Esztergomban Bakócz érsek népes katonai kíséretet adott melléjük. „*Stradiotti di Strigonia*”-ként említik őket és 19 familiárisukat. Szőnyben kapnak ételmet, talán csak idáig kísérték az utazókat.¹⁰¹ Hasonlóan járt el az érsek 1507-ben is, amikor az egri püspöki kormányzó 18 lovassal küldi ki Ferrarába az esedékes pénzt és javakat, de ő nagyobb biztonságuk érdekében Esztergomban még 17 embert adott melléjük.¹⁰² Legtöbbször csak egy-egy szakaszra vettek igénybe katonai kíséretet. 1501-ben az Egerből Itáliába tartók Győrből küldték vissza Egerbe azt a 10 lovast, aki addig kísérelte az utazókat. Később 8-10 lovast fogadtak fel a „*Zent kortha*” – „*Raksburg*” szakaszra.¹⁰³ Csak ez a két kifizetés az utazási költségek mintegy 1/4-ét vitte el.¹⁰⁴

93. Számadáskönyv 29^v., 31^v., 33^v., 39^v., 43^v., 45^v., 47^v., 52^f.

94. Számadáskönyv 27^v., 39^f., Rizzo 50^v., Zenovese 67^f. Csak Francolinoban írják hogy nyolcan. 69^f.

95. Számadáskönyv 27^v. Esztergom 14 fő. Ettől kezdve 8. 45^v., 52^f.

96. Számadáskönyv 97^v. Pál. 67^v. Bernardino.

97. Számadáskönyv 93^v. Dainesi falconiero. 94^v. Ranocchio. CDE. AdP. 790. k. 1514. 121^f.

98. Számadáskönyv 44^v. Az egyik neve Montino. 99^f. Az 1517-es jegyzékben 6 falconiero neve maradt ránk. Dainesi és Ranocchio is rajta van ezen a listán. Ld.: 62-es jelzet.

99. Ennyi a kíséret minimális létszáma. Ez a szám természetesen az utazás alatt változhat. A kocsisok és hintósook létszámának (10-17) csökkenése okozza a túl-ig számokat.

100. Számadáskönyv 12^f-. (Kerepesnél említve.) 54^v. (Feldkirchnél említve.) Ez utóbbi neve Clemente. 104^f. Ő lehetett a német tolmács. Vezetőkre: 98^v., 99^v., 103^f. Karintiaiak: 41^v.

101. Számadáskönyv 29^f., 30^f.

102. *Nyári Albert*: A modenai Hippolit-codexek. II/2. Századok. 1870. 661-687. 682.

103. MOL. Filmtár. 8619 db. 1501. 34.

104. 99 forintból 18-at.

Gyórtól a már említett két főúr és emberei védtek az utazók biztonságát. Hippolit ismeretlen életrajzírója szerint az óvári tartózkodás után mindkettő el akarta kísérni a püspököt 500, világos páncélba öltözött lovassal. A katonák mindegyike egy hosszú lándzsát tartott a kezében, ezenkívül számszerj, két pisztoly és egy *manarése* tartozott fegyverzetükhöz. Wiener Neustadtba elérve elbocsájtották őket, pedig a két magyar főúr felajánlotta, hogy szívesen szolgálnának a ferrarai hercegnek.¹⁰⁵

Ilyen magas létszám ismeretében hihetővé válik Decius beszámolója Hippolit 367 tagú kíséretéről.¹⁰⁶ Az egi püspökség ugyan 1520-ban csak 200 nehéz- és 60 könnyűlovast tudott kiállítani,¹⁰⁷ de a „hiányzó” létszámot a püspök könnyedén pótolni tudta, hiszen jelenlévő familiárisaiból bárkit magával tudott vinni, nem is kellett összes katonáját zsoldjába fogadnia.

A kíséret szinte teljes egészében olaszokból állt. A szervitorok között felbukkan Johannes Trepka, aki minden bizonyossal lengyel származású.¹⁰⁸ Marco Horwat nációjáról a neve árulkodik.¹⁰⁹ Ferrarába egy magyar istálló is megérkezik, Esztergomban pedig 21 magyar „*caratieri et cochieri*” csatlakozik a menethez.¹¹⁰ A ferrarai udvarban hosszú ideje éltek magyar származású istállósok, hajtók. 1497 óta jelenlétük folyamatosan kimutatható a püspöki udvarban.¹¹¹

Az állatállomány összetétele

A népes kíséret szállítását tetemes számú ló és öszvér segítette. Istállóztatásukért többször fizetnek, de mivel nem mindenhol kérnek pénzt, létszámukat csak hozzávetőlegesen lehet megbecsülni. Trevisiónál 108 lóról és öszvérről van adat, és mivel ennél többet sehol sem jegyeztek be az istállózás kiadásainál, megközelítően ennyi állattal kell számolni. A hajcsárok számára (10), valamint a fenti adat valószínűsíti, hogy kb. 100 lóval és 10-15 öszvérrel vonultak Ferrara felé.¹¹²

A vadászatot kedvelő püspök természetesen kutyáit és madarait is hazavitte. 1517-ben állítólag 150 kutyával, 20 sólyommal és héjával, valamint 2 gepárdal érkezett meg Egerbe. Ráadásul Bona Sforzától két tevét is kapott ajándékba.¹¹³ A már említett Aluise de Mantoa nemcsak a királynak hozott ajándékokat 1517-ben, hanem urának kutyáit is hajókra tette Mantovánál. Így a fenti szám csak úgy hihető, ha feltételezzük, hogy több részletben érkeztek a püspök kedvenc állatai

105. G. Antonelli: i. m. 27-28. Az 500 fő túlzásnak tűnik.

106. Acta Tomiciani IV. k. 1516-1518. 309.

107. Másolatgyűjtemény 1130. sz. Bonzagnus János levele. (Töredékes)

108. Számadáskönyv 51^v.

109. Számadáskönyv 46^f.

110. Számadáskönyv 69^v., 27^v. Csak itt írja róluk, hogy 21-en vannak. Négy közülük nem tartott a többiekkel.

111. CDE. AdP. 758. k. 1497. februárjában és márciusában például 17 magyar istállósok fizetnek ki havi bért.

112. Számadáskönyv 65^v., 66^f.

113. G. Antonelli: i. m. 21. Bona Sforza ajándékára: Archivio di Stato di Modena. Casa e Stato. 137 b. 1688-XVI 31 1519. IV. 6. Eger. Estei Hippolit a ferrarai herceghez.

Magyarországra.¹¹⁴ 1520-ban azonban csak arra van adatunk, hogy kutyáknak és madaraknak (*astori e falconi*) számtalan alkalommal vesznek ételmet.¹¹⁵

A kíséret szállítása

Ilyen nagy számú kíséretnek az utaztatása nem volt mindennapi feladat még akkor sem, ha a püspök tapasztalt utazónak számított. Utazásait azonban megkönnyítette egy magyar technikai újítás, a kocsi. Gozzadini mutatta ki, hogy a magyar kocsit („*carro da cocchia*”) Estei Hippolit honosította meg Itáliában 1509 körül.¹¹⁶ Itáliai elterjedésében Mátyás és Beatrix is szerepet vállalt, hiszen több alkalommal adnak ajándékként *carretakat*.¹¹⁷ Hippolit esztergomi számadáskönyveiben is több utalást találni a magyar kocsira, de ezek a királyi pár adományaihoz hasonlóan, inkább hintók voltak; nem is a gyorsaság, hanem a kényelem volt a legnagyobb előnyük.¹¹⁸ Valószínűleg ilyen hintóról rendelkezik 1512. január 29-én a budai káptalan előtt Inárcsi Miklós özvegye, Margit is. Az oklevél a „*hynthozeker*” kifejezést használta.¹¹⁹ A klasszikus értelemben vett magyar kocsi leírásával már a 15. század harmadik éveiből rendelkezünk. Bertrandon de la Brocquière magyarországi utazása során olyan szekeret látott, amit egy ló húzott, fedett és könnyű volt, hátsó kereke pedig magasabb volt, mint az első.¹²⁰ Kocsi néven II. Ulászló 1494-1495. évi számadáskönyvében nevezik először („*kwchy, kochy*”). Származási helye Kocs falu volt.¹²¹

Jeremias Schemel augsburgi festő kéziratos könyvében található az „*ungarische Gutsche*” ábrázolása, igaz 1568-ból. A kocsit 3 ló húzza egymás mellett, jobb oldalon a hátsó kerékhez egy rúd van rögzítve a hámfával. A köteleket bőrtokkal védtek. A hátsó kerekek nagyobbak az elsőknél, küllőjük száma más és más. Maga a kocsitest a tengelyeken fekszik. Vesszőkas védi a hátul ülő, és a vele

114. CDE. AdP. 793. k. 1517. 220^v. A manouai nemes július végén visszatér Ferrarába.

115. A kutyáknak kenyeret, a madaraknak csirkét és galambokat vettek. Húsért csak egy esetben adtak pénzt, amikor is az országúton, egy juhásztól, döglött bárányt szereztek be. A bőjt miatti hústalan táplálkozás miatt a kutyák bizonyára ki voltak éhezve, mert egy alkalommal széttéptek egy kecskét. Számadáskönyv. 63^r., 102^r.

116. *Domanovszky Sándor*: Mázsaszekér. Gazdaság és társadalom a középkorban. Történetírók Társasága. Szerkesztette: *Glatz Ferenc*. Budapest, 1979. 103-135. 121. Legújabbban erről: *Susanne Schüller-Piroli*: Die Borgia Dynastie. Legende und Geschichte. Wien, 1982. 119.

117. 1477-78. Mátyás ajándéka Giovanna nápolyi hercegnőnek: „*una caretta*” 6 lóval. 1477. X. 13. Beatrix Ferrante nápolyi királynak ad „*una caretta*” 6 lóval. *Balogh Jolán*: A művészet Mátyás király udvarában. I. Adattár. Bp. 1966. 465-466.

118. A magyar kocsi elnevezései: „*caretta da Cozo*”, „*caretta ongarasca*”, „*I'ongaro*”. *Domanovszky S.*: i. m. 133.

119. *Bárfai Szabó László*: Pest megye történetének okleveles emlékei. 1002-1599-ig. Bp. 1938. 1289. sz. 1512. I. 29. A budai káptalan oklevele.

120. *Domanovszky S.*: i. m. 115-116.

121. *Domanovszky S.*: i. m. 117.

szemben, a kocsis háta mögötti utast.¹²² Herberstein Zsigmond császári követ további lényeges dologról tudósít. 1518-ban Bécsből Budára magyar kocsival, „a leggyorsabb szárnyalással” utazott. A gyorsaságot fokozta, hogy a lovakat bizonyos időközönként váltották és pihentették.¹²³ Nemcsak a kocsi szerkezete volt tehát alkalmas a hosszú utazásra, hanem a kiszolgáló személyzet is értette a dolgát.

Bőrtokkal való védést figyelhetünk meg az 1520-as utazásnál is. Bőröket vásároltak a vasgyűrűk fedésére.¹²⁴ A számadáskönyv még azt is megemlíti, hogy a hintókon és a kocsikon kívül kétkerékű kocsi (*letiga*), valamint kisebb kocsiféle (*corsetto*) is haladt a menetben.¹²⁵

Mivel a hajtók száma fokozatosan csökken, nehéz megmondani, hogy hány *caretta* és *cocchi* segítette az utazókat. A sziklás, hegyes vidéken átérve, március 13-a körül, kevesebb kocsi és hintó haladt tovább. A hintósok és kocsisok száma (3, illetve 2) valószínűvé teszi, hogy a menet kettévált. Egy későbbi bejegyzésből ez ki is derül, hiszen Hippolit kíséretének egy részével és kb. 3 hintóval és 2 kocsival előreindult, pénzt hagyva Nicolo de Montenak a lemaradt szekerek és kocsik vezetésére.¹²⁶ A hajtók száma az út megelőző szakaszában 17 és 10 között volt, a kocsik és a hintók száma így 10-14 lehetett.¹²⁷ Név szerint négy embert említenek, mint akik hintóval vagy kocsival rendelkeznek. Az utazás alatt minden bizonnyal egy-egy hintó vagy kocsi lehetett egy-egy szervezeti egység „magja”.¹²⁸

A szállítóeszközökön becsomagolva vitték a püspök ruháit, erre szolgáltak a ládák és a bálák. Ez utóbbiakba csomagolhatták a szőnyegeket is. A kocsikon kaphattak helyet az úton vásárolt fegyverek, bőrök, valamint az utazáshoz szükséges edények, szerszámok. Az állatok egy részét, elsősorban a madarakat is itt szállíthatták. Minden bizonnyal a püspök néhány könyvét is becsomagolták az útra.¹²⁹

122. A kocsi rajzát *Tarr László* könyvéből elemeztem. *Tarr László: A kocsi története.* Bp. 1968. III. kép. Magyar kocsi. Jeremias Schemel rajza a Chuntheruet Buoch című kéziratos könyvből. 1568. Kunsthistorisches Museum. Bécs. A kocsik lefedésére utalások találhatók az egri püspökség számadáskönyveiben is. CDE. AdP. 717. k. 1508. 102^v., 103^v.

123. *Domanovszky S.*: i. m. 117-118.

124. Számadáskönyv 96^v.

125. Számadáskönyv 55^v., 67^v.

126. Számadáskönyv 101^v.

127. Egy kocsira vagy hintóra többen is jutottak belőlük. Számadáskönyv 48^v. „*li Carattieri de l'ultima caretta.*” Zsigmond lengyel herceg például 1501-ben Budáról Krakkkóba 15 szekérrel vonul. *Dívéky Adorján: Zsigmond lengyel herceg II. Ulászló udvarában.* Századok, 1914. 449-463., 562-576., 571-575.

128. Számadáskönyv 98^f. (püspök) 40^f. (Pasino) 46^f. (Nicolo de Monte) 98^f. (Alessandro Ariosto)

129. Számadáskönyv. 89^v. „*Forzieri e balle.*” 92^v. „*Valisioni del Signore.*” 97^v. szerszámok, 95^v. és 99^f. fegyverek, 102^f. bőrök vétele. 1519 elején Hippolit és Calcagnini egy görög Ptolemaeust kértek kölcsön a Corvinából. Hiába várták, végül is Ziegler Jakab, a bajor csillagász küldte el nekik a könyvet. *Fógel József: II. Lajos udvartartása.* Bp. 1917. 89. A Corvina könyvtárt személyesen is használta Calcagnini. *Hans Ankwicw-Kleehoven: Der Wiener Humanist. Johannes Cuspinian.* Graz-Köln, 1959. 112.

Az utazás gyakorlati kivitelezése

Töredékes adatok alapján az utazás gyakorlati kivitelezését is rekonstruálni lehet. Az előkészületek két színhelyen folytak: Egerben és Esztergomban. Ez utóbbi helyen vették fel a technikai személyzetet, amelynek összegyűjtése az egri gubernátor feladata lehetett. Feltehetően rajtuk kívül mások is csatlakoztak hozzájuk, talán azokból a katonákból is jónéhány, akiknek zsoldfizetése ügyében a püspök Esztergomban döntött.¹³⁰ Az Egerből induló menethez Püspökiben mállás szekerekkel újak is társultak. Ekkor minimum 40 lóval kellett rendelkezniük. A püspöknek és szervitorainak ezenkívül még 28 lova volt.¹³¹ Esztergommal és Egerrel Budáról folyamatosan tartották a kapcsolatot: futárokat vagy szekereket küldve.¹³² Az utazás alatt többször előfordult, hogy egy-egy szekér lemaradt, így a szálláshelyre szakaszosan érkeztek meg.¹³³ Egy hintót vagy kocsit többen is kísértek, illetve utaztak rajta. Hippolit hintóját egy esetben kilencen.¹³⁴ A hintókhöz több ló is tartozott, a Nicolo de Monte által vezetetthez 12 db.¹³⁵

Lassította a haladást a hegyes vidéken való átkelés. A szűk ösvényeken könnyen törték a kerekek és a kocsik. A kiadási tételekben ekkor ugrásszerűen megnövekednek a lószerszámokra és a kocsialkatrészekre fordított költségek.¹³⁶ Hátráltatja az utazást, ha elvész a ló vagy valamelyik állat megsérül. Március 18-án még sikerült két embernek Venzoneben egy lovat megtalálni, de a Padova környékén elhagyott két ló keresésére már öt embert hagytak hátra.¹³⁷ Ugyanígy járt Genovese hajcsár is, aki egy törött lábú öszvér miatt nem tarthatott a többiekkel. A beteg muzsikus, Alessandro orgonista is csak március 17-ig utazott társaival. Már Friesachban beteg, Feldkirchben állapota válságos lehetett, hiszen ellátásáról Don Francesco *capellano* gondoskodott. Március 17-én Villachban hátra is hagyták János szakáccsal a még mindig beteg zenészt, 150 krajcárt adva nekik élelemre, és majdani útjukra.¹³⁸

130. A püspöki gubernátor Esztergomig biztosan a hazautazókkal volt. Számadáskönyv 25^v. Itt említik először, hogy technikai személyzet is van a menetben. A püspök itt hallgatja meg azokat a cseh katonákat, akik elmaradt zsoldjuk miatt elégedetlenkedtek. *G. Antonelli*: i. m. 26-28. Valószínűleg Budán és Pesten, a káptalani vagy a püspöki házakban, szintén megtették a megfelelő előkészületeket a kíséret fogadására.

131. Számadáskönyv 81^r. „*villani che hanno condotto bovi alle carente de Pispeki a Peste.*” Lovakra: 13^r., 91^v.

132. Számadáskönyv 83^v. Egy kocsisnak pénz, aki Budáról Esztergomba ment, majd visszatért. 88^r. Budáról Rossot küldik Egerbe.

133. Számadáskönyv 45^r. Takarmány vételekor írják. „*exetto una caretta da Cavalli cioe restata de drieto.*”

134. Számadáskönyv 44^r. Más alkalommal egy hintót öten kísérnek, illetve utaznak rajta. 42^v.

135. Számadáskönyv 46^r.

136. Számadáskönyv 96^v. „*conzare uno Caro rotto ne la montagna.*” Pénz „*a due homini che hanno conciato uno Cocchio rotto per strada.*” Március 12-én „*in sopra cengy*” (keskeny ösvény, sziklafal) haladva, többek között vesznek: 5 szügyhámot, farmotringot, kengyeleket, csákányt, kalapácsot, szíjakat, sarkantyút. 97^v.

137. Számadáskönyv 102^r., 67^v.

138. Számadáskönyv 67^r., 49^r., 54^v., 101^v.

A hegyvidéki átkelés lassúsága, a kocsik sorozatos meghibásodása, az állatok fáradtsága lehet az oka, hogy a hazatérők március 13-a körül szétváltak. Egy részük a püspökkel Villachig jutott, de ott nem várták be a többieket, hanem folytatták útjukat. Pénzt hagytak az említett ok miatt hátramaradt János szakácsnak Nicolo de Monte részére, aki a lemaradókat vezette, hogy idővel követhessék urukat.¹³⁹ A Hippolittal tartók sem együtt érkeztek meg a püspökkel Ferrarába. Március 19-én San Danielből előreküldik Pythagorát Portogruaroba, hogy a püspök számára hajókat béreljen. A következő napok valamelyikén Estei Hippolit hajóra szállt és Velencébe hajózott.¹⁴⁰ A Ferrara felé menőkről Nicolo Nasogrosso vitte a hírt, akit San Vitoból küldtek előre a hercegi székhelyre.¹⁴¹

Szállás

Fontos feladat az utazás során az emberek és az állatállomány elhelyezése. Pestig a számadáskönyv nem tesz említést a szálláshelyről. Nyilván azért, mert püspökségi birtokon természetes volt, hogy a földesúr számára megfelelő elhelyezést adjanak, így a számadáskönyvbe sem került be semmiféle bejegyzés az alvóhelyről.¹⁴² Pesten kétséget kizáróan olyan házban lakik Hippolit, amelyben konyha is volt. A püspökségnek ugyan nem volt itt ingatlanja, de az egri káptalannak igen. 1494-ben a Nagylucseiek adták át azt a házat a káptalannak a Cegléd utcában, amit még 1490-ben Orbán püspök vett meg 600 forintért Kelemen deáktól. Istállójában a lovak egy részét hátrahagyták, és csak a Budáról történő elinduláskor, február 28-án csatlakoztatták azokat a többihez, átszállítva őket előbb a Dunán.¹⁴³

Többet tudunk a budai lakóhelyről. Az egri káptalannak ugyan két háza is volt a székvárosban, véleményem szerint azonban nem itt kell keresni a püspöki szálláshelyet.¹⁴⁴ 1503-ban a püspöki kormányzó, Taddeo Lardi azt írta számadáskönyvébe, hogy mivel nagyon nehéz Budán elhelyezést találni magának, embereinek és lovaiknak, ezért vett egy elhagyott házat 110 forintért a Zsidó kapun kívül.¹⁴⁵ A 16. század eleji Budára jellemző a nagy számú feudális ingatlantulajdon. 22

139. Számadáskönyv 101.

140. Számadáskönyv 102^v. Hasonlóan G. Antonelli: i. m. 28. Ferrarába csak április 12-én ment. Catalano II.k. Appendice II. 394.

141. Számadáskönyv 63^f. A vitt levélre: 78-as jelzet.

142. A hatvani szállásról semmiféle adat nem áll rendelkezésünkre.

143. A házra: Kovács Béla: Az egri egyházmegye története 1596-ig. Eger, 1987. 144. Számadáskönyv 14^f. Fát vesznek a püspök szobájának, valamint a konyhának. A ház istállóját takarmánnyal elláthatták, hiszen annak ellenére, hogy a kíséret állatállományának egyrésze Pesten maradt, egyszer sem említik, hogy takarmányt vásároltak volna. Természetesen az is lehetséges, hogy az egri számadáskönyvekbe vezették be a kiadási tételekhez az állatok ellátására fordított összeget. Számadáskönyv 14^f., 91^v.

144. Kovács B.: i. m. 144. Az egyiket még 1478-ban András egri főesperes vásárolta meg az Olasz utcában, amit később káptalanjának adott. Hasonlóan tett Nagylucsei Orbán egri püspök is, aki 1488-ban a Szent Miklós utcában álló házat adta át misealapítványként az egri káptalannak.

145. CDE. AdP. 715. k. 1503. 159^f. Újjáéptetéséről: 163^f.

egyházi testületnek, néhány püspöknek és prépostnak – ez utóbbiak mint személyes tulajdont birtokolták a házakat –, 28 bárói családnak és több köznemesnek is van itt ingatlanja.¹⁴⁶

A házba való beköltözés első lépéseként a püspök szőnyegeit viszik át Budára, szőgeket és kalapácsokat véve azok felerősítéséhez.¹⁴⁷ A szőnyegnek díszítőelemként való alkalmazása nem ismeretlen Magyarországon sem. Zsigmond lengyel herceg 1501-ben 82 forintért vett 12 szőnyeget.¹⁴⁸ A falikárpit használata a magyar nemesség körében is elterjedt volt. Ha nem is állandóan, de ünnepélyes alkalmakkor előkerültek. Máriássy István szepesi várnagy 1515-ben több kárpitjáról rendelkezett, a Dürer-rokon Ajtóssy Mihály özvegye pedig 1510-ben kettőről.¹⁴⁹

A beköltözéssel párhuzamosan megkezdődtek az apróbb javítások. (Mivel itt sem fizetnek a lovak élelméért, bizonyos, hogy a házhoz tartozó istálló fel volt készítve legalább 40 ló fogadására.¹⁵⁰) Papírral fedték be az ablakokat, hiszen a 16. század elején üveget, papírt és olajos vásznat egyaránt használtak erre a célra.¹⁵¹ A ház emeletes, több helyiségből állt. A földszinten vannak az ebédlők és a konyha. Az emeleten a püspök szobája és ruhatára. Külön helyen tárolják a zabot, a lisztet, a bort, sőt a püspök kutyáinak olja is itt van. Hasonlóan a többi budai házhoz, borospincére is van utalás a számadáskönyvben.¹⁵²

A meleget minimum öt kályha szolgáltatta, melyeket mindig javítani kellett. Folyamatosan dolgoznak a püspök szobájában is.¹⁵³ Berendezési tárgyakkal a ház jól el volt látva, vagy a hiányt a málhából egészítették ki, mert kulcsokon, lakatokon, egy fejszén és asztalkán kívül csak a kutyáknak vettek ivóedényt.¹⁵⁴

Keveset tudni a többi magyarországi szálláshelyről. Esztergomban Bakócz adhatta a hálólhelyeket, Újfaluban, Szönyben és Gönyűn konyhával felszerelt házakban vendégeskedtek.¹⁵⁵ A vendéglátás intézményei ugyan nem voltak olyan fejlettek Magyarországon, mint Nyugat-Európában, de fogadók azért itt is működtek.¹⁵⁶ Talán a fenti három falu valamelyikében szintén létezett vendéglátásra berendezkedett épület.¹⁵⁷

146. *Kubinyi András*: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. Budapest Története II. k. Szerk.: *Gerevich László, Kosáry Domokos. 11-240. 20.*

147. Számadáskönyv 82^f.

148. *Divéky A.* : i. m. 571-575.

149. *Mályusz Elemér*: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971. 91-92.

150. Számadáskönyv 91^v.

151. Számadáskönyv 82^f., 89^f. Valamint: *Mályusz E.*: i. m. 91.

152. Számadáskönyv 82^f.-89^f. Valamint: a budai pincékre: *Boros László*: A középkori kereskedelem és vendéglátás építészeti emlékei Budán. A Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Évkönyve, 1976. 61-79. 70.

153. Számadáskönyv 87^v., 83^v., 87^v., 88^f.

154. Számadáskönyv 82^f.-88^f. Valószínűleg az épület sokkal nagyobb, hiszen szállást adott a kíséret egyrészenek is, de a forrásból csak ennyit lehetett róla megtudni.

155. Számadáskönyv 29^f., Gönyűn nem aludtak, de főztek. 30^v.

156. Ilyenre példa: DI 89172. 1523. III. 5. Buda. Báthori István oklevele a budai káptalanhoz. Nagheres birtokon (Zemplén megye) Baboni Mátyásnak és feleségének Erzsébet asszonynak tabernája van. A városokban könnyebb volt fogadókat találni, de erre nem utal a számadáskönyv.

157. *G. Antonelli*: i. m. 27.

Minőségileg más típusú elhelyezéssel van dolgunk Ausztriában és Itáliában. Szinte kivétel nélkül fogadóknak laktak, lovaikat és öszvéreiket szintén itt helyezték el.¹⁵⁸ Az állandó kereskedelmi kapcsolatoknak köszönhetően a német, osztrák, itáliai területeken az utazási infrastruktúra összehasonlíthatatlanul fejlettebb volt a magyarországinál. Az igen fontos gazdasági szerepet betöltő Milánó városában számtalan fogadót találni a 15. század végén. 1501-ben, a városba érkező német kereskedőkre gondolva például olasz-német szótárt nyomtattak ki, sőt a Sforza-kancellária Lodovico da Campofregoso fia, Agostino számára már útlevelet is kiállított.¹⁵⁹

Hogyan történhetett az alvóhely megkeresése? Egy kisebb csapat a *siniscalco* vagy a *kulcsár* vezetésével, helyről helyre haladva, az utazókat megelőzve, megszervezte a szállást és az ellátást.¹⁶⁰ Feldkirchben például megkeresték a helység bíráját, aki kijelölte egyik emberét és elküldte a szálláshelyeket előteremteni.¹⁶¹

A számadáskönyv tanúsága szerint seholy sem kellett az emberek elhelyezéséért fizetni. Magyarországon ez még megmagyarázható azzal, hogy saját birtokán, saját házában vagy vendégségben lakott a püspök, vagy éppen azt respektálták a fogadóknak vagy másutt, hogy magyarországi főúr. Ausztriában és Itáliában azonban szintén nem kértek tőlük pénzt, ami érthető lehet az állatokkal foglalkozók esetében, hiszen ők az istállóban is aludhattak, de furcsa, ha az előkelőbbekre gondolunk. Az állatok istállótartásáért ellenben mindenhol fizetni kellett.

Ellátás

A kíséret ellátását, hasonlóan a szállás megszervezéséhez, a menet előtt haladók biztosították.¹⁶² Mivel az alapítáplálkozáshoz szükséges élelmeket mindenhol nehézség nélkül meg lehetett vásárolni, nem kellett a szekereken nagy mennyiségű élelmiszert tárolni. Valójában csak pénz kérdése volt az utazók ellátása. Természetesen a nagyváros mindig változatosabb étrendet kínált, mint a falu. A hús-központú táplálkozást a nagybőjt kezdete gyökeresen megváltoztatta, húst csak az állatoknak és a beteg Alessandro orgonistának vettek, gyógyulása érdekében.¹⁶³ A bőjtöt megelőző időszakban rendszeresen került az asztalra marha-, borjú- és disznóhús vagy belsőségek, például pacal. Szárnyasok mellett vadmadarakat is előszeretettel vettek. Így rigókat, fácánokat és foglyot. A bőjti napokon, jól kihasználva a nagyváros, Buda által nyújtott lehetőséget, csukát, vizát, heringet és tengeri halat, valamint halsalátákat és kaviárt fogyasztottak. Fűszerként petrezselymet használtak legnagyobb mennyiségben, de zsályát, hagymát és fokhagymát, olivát, valamint sáfrányt és tormát is vásároltak. Gyümölcsként és édességként

158. Számadáskönyv 35^{v.}, 38^{v.}, 41^{v.}, 48^{f.}, 51^{v.}, 66^{v.}, 96^{f.}

159. Francesco Malaguzzi Valeri: *La corte di Lodovico il Moro*. Milano, 1913. I. k. 197-200.

160. G. Antonelli: i. m. 28. „E andando il nostro spenditore innanzi a far le provigioni di luogo in luogo, trovava sempre da per tutto fatta le provizione...”

161. Számadáskönyv 100^{f.}

162. Lásd: 160-as jelzet.

163. Számadáskönyv 49^{f.}, 57^{v.} 1520-ban II. 21 Carnisprivium.

aszaltszilvát, gránátalmát, körtét, diót, aszaltfügét és mézet találtak fel a főételek után.¹⁶⁴ Természetesen sokszor vettek kenyeret, tojást, káposztát, de ezeket, mivel az alaptáplálkozáshoz tartoztak, más helyen is könnyedén lehetett szerezni. A köles, árpa, borsó és lencse a *minestra* elkészítésére szolgált. Italként a püspök fűszeres és szerémi bort kapott. A kíséret tagjainak nem vettek bort a számadáskönyv szerint, de ez nem azt jelenti, hogy absztinenciára lettek volna ítélve, hiszen a budai ház borospincéjét jó előre feltölthették.

A fenti élelmiszereket Pasino és János szakácmesterek főzték meg a püspök és közvetlen kísérete számára, és mivel olaszok voltak, a nyersanyagok adta lehetőségekhez képest, az itáliai konyha receptjei alapján. Sajátkezűleg készítettek néhányszor kaviárt és kenyeret. A kaviárhoz mindig rendelkezésre állt Budán viza, ami a tokfajok közül a legízletesebb és legtöbb ikrát adja.¹⁶⁵ Nem túlzó talán a következtetés, hogy Hippolit olasz és magyar szakácsainak is köszönhető, hogy Itáliában, közelebbről Urbinóban, a hercegi asztalnál, jó hatvan évvel később rendszeresen találunk fel magyar módon készített ételeket: csukát, borjút, tinót.¹⁶⁶ (Az urbinói hercegnő ferrarai származású volt.)

A hosszabb budai tartózkodás lehetővé tette, hogy a város nyújtotta szolgáltatásokat az ellátásért felelősek kihasználják. Négy alkalommal, összesen 68 hordó vizet hozattak a konyhának. Ruhák, asztalterítők, kéztörlők mosatását is meg tudták itt oldani.¹⁶⁷ Néhány esetben Pestre mentek át vásárolni. (Szerémi bort, disznókat, lisztet és meg nem nevezett fajtájú bort vettek.)¹⁶⁸

Alapvetően más az étkezés az utazás alatt. A püspöki birtokokon szinte semmit sem költöttek, hiszen a földesúr ellátásáról az alattvalók gondoskodtak. Hatvant elhagyva azonnal többféle ételmezt vesznek, ezek azonban alaptáplálkozási cikkek, amiket mindenhol meg lehet vásárolni (kenyér, tojás, bor, káposzta, hús).¹⁶⁹ Halféléket, hiszen böjti időszak volt, ha nem is olyan választékban mint Budán, de az úton is be lehetett szerezni. Igaz, ízletesebb fajtákhoz csak nagyobb helységekből juthattak. Így Esztergomban sóreget, a Dunához közeli Újfaluban csukákat, Bruckban rákokat, „*Sotto Wien*” pontyokat és pisztrángot, San Vito-ban rákokat és heringeket vásároltak.

Esztergomtól kezdve egyre csökkentek az ételmezési adatok a számadáskönyvben. Nem azért, mert nem jegyezték fel a kiadási tételek közé, hanem mert a megnövekedett létszámú kíséret tagjai pénzt kaptak napi vagy étkezési ellátmány-

164. Számadáskönyv 10^v.-69^v.

165. Lovassy Sándor: A tok a magyar vízrendszerben. Természettudományi Közlöny, 1925. 62-70., 69-70.

166. Battista Rosetti: Dello scalco. Scalco della Serenissima Madama Lucretia da Este Duchessa d'Urbino. Ferrara, 1584. 49., 61., 114., 154., 177., 199. Az itáliai szakácskönyvek összegyűjtve és jegyzékbe foglalva: Lord Westbury: Handlist of Italian Cookery Books. Firenze, 1963. Legújabbban: L'arte della cucina in Italia. Libri di ricette e trattati sulla civiltà della tavola dal XIV al XIX secolo. A cura di Emilio Faccioli. Torino, 1987. Magyarországon a legkorábbi receptekről: Radvánszky Béla: Régi magyar szakácskönyvek. Bp. 1893. 3-4. Hippolit udvarában dolgozó szakácsra utalás Egerben: CDE. AdP. 716. k. 1507. 156^v.

167. Számadáskönyv 82^f.-91^v.

168. Számadáskönyv 22^f., 24^v., 16^v., 85^v.

169. A 16. század elején a salzburgi érsek Tirolban szintén hasonló alaptáplálkozási cikkeket vásároltatott. Igaz, nem böjti időben. N. Ohler: i. m. 136.

ként. (A „*manzare*” szót használva nem adják meg tételesen az élelmiszerek nevét és árát.) Mivel az étkezés alapelemeiről vannak adataink, feltehetően kenyeret, némi tojást, halat, néha bort tudtak maguknak venni pénzükért. Rendkívüli eseménynek minősülhetett az óvári vendégeskedés. Úgy az embereket, mint a lovakat ellátták a várbeliek. Hogy milyen volt ez a vendégség, nem tudni. Hasonló lehetett, mint 1507-ben Egerben. Akkor az egi gubernátor, betegsége miatt, meghagyta provizorának, hogy amikor megérkezik a pécsi püspök az ellátás olyan legyen: „*ut moris patrie est, quando talis dominus visitat*”.¹⁷⁰

Mikor a városokat elhagyták, nemcsak a kísérok étkezése lett egyszerűbb, hanem Estei Hippolité is. Egyrészt, mert szerényebb lehetőségek álltak rendelkezésükre az élelmet beszerzőknek, másrészt az egy-egy helyen rövid, egy éjszakányi tartózkodás eleve nem tette lehetővé a színvonalas konyhai tevékenységet. Azért ebben az egyszerűnek számítha étkezési rendben sem kellett az összes luxusról lemondani. Így jutott a konyha ecethez, olajhoz, vajhoz, a püspök pedig szárított fűgéhez és mandulához (Esztergomban), narancshoz (Villachban). Ezeken felül gyümölcs, dió, gesztenye és sajt tette változatosabbá Hippolit étrendjét.¹⁷¹

Az élelem beszerzési forrásairól keveset tudni. Bruckban, Wiener Neustadtban, „*Sotto Wien*”, Friesachban és az itáliai Francolinoban az adatok tanúsága szerint az ételeket a fogadóstól szerezték be. Az ellátás megszervezése a menet előtt járó kulcsár feladata volt.¹⁷² A *manzare* céljából kapott pénz elköltése pedig nyilván nem okozott nehézséget, a megfelelő ellátottság miatt.

Hasonlóan könnyű lehetett a takarmány beszerzése. Mivel mindenhol meg tudták venni a zabot és a szénát, ebben az esetben sem volt arra szükség, hogy a kocsikon tároljanak belőlük. A lovak és öszvérek fürdetésére március közepétől folyamatosan vettek olajat, sót, vajat és zsírt.¹⁷³

Mindennapi élet

Estei Hippolit törekvése, hogy az utazás adta lehetőségekhez képest úgy éljen, ahogy szokott, abban is megmutatkozott, hogy kedvenc időtöltéseiről most sem mondott le, vagy éppen kihasználta az ilyenkor adódó, máskor nehézségbe ütköző, kedvező alkalmat. Ilyen volt a vadászat. Február 19-én Budán őz és szarvas nyúzásaért fizetnek, bőruket a püspöknek adva, ami valószínűvé teszi, hogy a főúr a közeli erdők egyikében vadászott.¹⁷⁴ Mindez azért sem meglepő, mert köztudott,

170. CDE. AdP. 716. k. 1507. 167^f. G. Antonelli: i. m. 27. Talán a vendéglátáshoz, ha elég előkelő volt az illető, az is hozzátartozott, hogy a katonák „*ogni matina facevano una bella mostre ed una bella salva*”. G. Antonelli: i. m. 28. (Igy tettek a két magyar főúr emberei Wiener Neustadtban.)

171. Miután a püspök elhagyta a menetet III. 19-e körül, csak egy alkalommal sorolják fel részletesen a vásárolt élelmiszereket, mert mindenki csak *manzare* kap pénzt. (Ekkor: kenyér, bor, dió, vtz.) Számadáskönyv 66^v.

172. Lásd: 160-as jelzet.

173. Számadáskönyv 48^v., 97^v.

174. Számadáskönyv 18^v.

hogy Hippolit mennyire vonzódott az efféle szórakozáshoz. 1487-ben, tehát még csak nyolc évesen, apjának és anyjának írt levelében megemlíti rendszeres vadászatait.¹⁷⁵ A vadászat tudománya ugyan hozzátartozik az „udvari emberhez”, de azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy más szórakozásra kevés lehetősége volt Magyarországon a püspöknek.¹⁷⁶ Idősebb korában sem mondott le tehát szenedélyéről. Az 1517-ben magával hozott 250 kutya, 40 köteg vadászhaló, 20 héja és sólyom, valamint a két gepárd magáért beszél. Vadászatairól a két mantovai főúr, Bagno és Manfredi számolt be részletesen.¹⁷⁷

A kíséretében lévő zenészek mellett a muzsikához való kapcsolatát az utazás alatt az a hárfás jelentette, akinek Budán fizettek, és azok az énekesek, akik több alkalommal szórakoztatták a püspököt.¹⁷⁸

A hosszú út alatt a püspök több alkalommal pénzzel támogatott szereztéseket, alamizsnát osztott a rászorulóknak, vagy éppen diákokat jutalmazott meg. Tette ezt többek között akkor, amikor Budán egy őrütnek, Győrben a ferenceseknek, Bruckban diákoknak adott bizonyos összeget.¹⁷⁹

Kiadások

A vásárlások pénzbeli fedezetét a püspök pénze szolgáltatta, a számlákat utólag egyenlítették ki. A technikai személyzet, valamint a szervitorok egy része szabott összeg alapján vásárolhatott magának. A számadáskönyvben utalást találni arra is, hogy a kíséret tagjai salláriumot kaptak, mintegy előlegként hátralévő évi bérukre.¹⁸⁰ A nehéz és fáradtságos út fizetsége bizonyára nem maradt el. Hippolit számára ugyanis – Ariosto szerint – kedves volt az, aki a lovakkal és a kocikkal jól bánt. Keserűen jegyzi meg első szatirájában, hogy őt is azért tüntette ki a püspök, mert az úton egyszer kifogott, egyszer pedig befogott egy lovat, nem pedig verseiért.¹⁸¹

A kiadási tételeket 11 csoportba osztottam be.

1. Élelem

Hús	28,69,5 fl.		
Hal	59,51 fl.	896 kr.	
Szárnyas	3,94,5 fl.	12kr.	
Ital	26,78 fl.	740,5 kr.	14 s.

175. Archivio di Stato di Modena. Casa e Stato. 135. 1688-VII/9 1487. XI. 17. Esztergom. Estei Hippolit levele anyjához Eleonórához.

176. Castiglione is megemlíti, jó eszköznek tekintve a harcra való felkészülésre. *Baldesar Castiglione: Il libro del cortegiano*. A cura di *Bruno Maier*. Torino, 1981. Libro primo. XXII. (121-122.)

177. *G. Antonelli*: i. m. 21. *Óváry Lipót*: A modenai és mantuai levéltári kutatásokról. Századok, 1889. 392-402.

178. Lásd.: 83-84-es jelzetek. Számadáskönyv 86^{f.} (hárfás) 96^{f.}, 99^{v.}, 98^{f.}, 100^{f.}, 101^{f.}, 101^{v.}. San Vitoban számuk 10. 99^{v.}

179. Számadáskönyv 86^{f.}, 94^{f.}, 95^{f.}

180. Számadáskönyv 100^{v.}, 104^{v.}. Egyesek ruhákat is kaptak.

181. *L. Ariosto*: i. m. 17.

Gyümölcs	2,57 fl.	35 kr.	
Leves		11 kr.	
Tojás	1,13 fl.	11 kr.	
Tejtermék	0,87 fl.	10 kr.	
Saláta	0,26 fl.	11 kr.	
Káposzta	1,28 fl.		
Méz	0,28 fl.	2,5 kr.	
Fűszerek	3,73 fl.	102,5 kr.	
Kenyér	15,57,5 fl.	134 kr.	
Összesen:	144,62,5 fl.	1965,5 kr.	14 s.
2. <i>Élelmezés</i> ¹⁸²	15,60 fl.	7528 kr.	3341 s.
3. <i>Takarmány</i>	76,25 fl.	8350,5 kr.	1719 s.
4. <i>Állatok élelme</i> ¹⁸³	1,09 fl.	185 kr.	78 s.
5. <i>Fizetések</i> ¹⁸⁴	22,56 fl.	674,5 kr.	545 s.
6. <i>Istálló</i>			
istállózás	3,64 fl.	1751 kr.	2673 s.
lőszerszám ¹⁸⁵	4,71 fl.	723 kr.	51 s.
állatok tisztítása ¹⁸⁶	3,22 fl.	146 kr.	72 s.
lovak vasalása	2,97 fl.	135 kr.	36 s.
kocsik javítása ¹⁸⁷	1,16 fl.	189,5 kr.	14 s.
ló vétele ¹⁸⁸		470 kr.	
Összesen	16,07 fl.	3414,5 kr.	2846 s.
7. <i>Ruházat</i>			
ruházat ¹⁸⁹	7,35,5 fl.	175 kr.	
javítás	1,16 fl.	9 kr.	
tisztítás ¹⁹⁰	2,26 fl.	30 kr.	
Összesen	10,79,5 fl.	214 kr.	
8. <i>Fűtés</i>			
fűtés ¹⁹¹	5,11 fl.	4 kr.	
világítás ¹⁹²	3,96 fl.	104 kr.	
Összesen:	9,07 fl.	108 kr.	

182. Azokat az adatokat csoportosítottam itt, amikor csak *manzare* adnak pénzt, vagy ha sok élelmiszert sorol fel, de nem adja meg tételesen azok árát.

183. Kutyáké és madaraké.

184. Ebbe a csoportba soroltam az olyan kifizetéseket, amiket vagy munkáért, vagy szállariumként, vagy a folyókon való átkelésért fizettek.

185. Szfjak, nyergek, sarkantyúk, istrángok, lóvakarók, gyeplők, ostorok, szájkosár öszvérnek, stb.

186. Vaj, zsír, só, olaj, füvek a fürdőhöz.

187. Szekerek, kocsik javítása, vas- és faalkatrészek vétele, zablák javítása.

188. A püspöknek. Számadáskönyv 98^f.

189. Szövetek, vásznak, prémekek, kalapok, cipők, nadrágok, bélések, cérnák, selymek.

190. A szappanok árát is ide számolom.

191. A konyha és a püspök szobájának fűtésére.

192. Gyertyák (faggyú és viasz), valamint fáklyák.

9. <i>Adomány:</i>	3,07 fl.	291 kr.
10. <i>Spesa ordinaria</i> . ¹⁹³		2100 kr.
11. <i>Egyéb:</i>		
papír	1,45 fl.	19 kr.
fegyverek ¹⁹⁴		248,5 kr.
eszközök ¹⁹⁵	6,13 fl.	103 kr.
víz	2,94 fl.	
orvosság ¹⁹⁶	0,54 fl.	4 kr.
bőrök ¹⁹⁷		76 kr.
zeneszerszámok	0,85 fl.	23,5 kr.
szórakozás ¹⁹⁸	0,85 fl.	
Összesen:	12,75 fl.	474 kr.

A három országban használatos pénznemekben megadott tételeket összesítve az utazás 311,89 forintba, 25305 krajcárba és 8543 soldiba került. Ez magyar forintra átszámolva 725,22777 fl.¹⁹⁹

A fenti táblázatból kiderül, hogy a legtöbb pénzt az emberek és az állatok ellátása, valamint az utóbbiak istállóztatása vitte el.²⁰⁰ A meglepően alacsony költségeknek több oka is van. Nagymértékben csökkenti az utazás kiadásait az a tény, hogy katonai kíséretért nem kell külön fizetni a püspöknek, hiszen familiárisai biztosítani tudták védelmét. Ha évi fizetésükből részarányosan, az utazás idejét figyelembe véve, levonnánk a 48 napra eső bérüket, és hozzáadnánk a fenti végösszeghez, alaposan megnövelné azt. Nem kerülhetett be a számadáskönyvbe az egri, budai és pesti, valamint az esztergomi előkészületekért kifizetett pénz sem, hiszen azt a sajnos elpusztult egri püspöki gazdasági könyvekbe kellett bejegyezni. (Gondoljunk csak a takarmánnyal és étellel ellátott budai és pesti

193. A beteg zenésznek és János szakácsnak, valamint a Nicolo de Montenek hátrahagyott összeg elnevezése.

194. Alabárdok, puskapor.

195. Kalapács, szögek, szűrők, kulcsok, lakatok, kosarak, fejsze, üveg- és rézedények, kötelek, dészák.

196. Embereknek és állatoknak egyaránt.

197. Számadáskönyv 102r. 44 zergeszarv és 3 zergebőr.

198. Énekesek fizetése stb.

199. Szerencsére a számadáskönyv megadja, hogy milyen átváltással számolnak az utazók. Két alkalommal utalnak a zab áránál, hogy egy egysége 8 krajcárba kerül. Számadáskönyv 34^f. 28,5 biava = 3,04 fl. 1 biava = 8 krajcár. 36^f. 35 biava = 3,73 fl. 1. biava = 8 krajcár. Míg az elsónél 75 krajcár = 1 forinttal, (III. 7. Bruck) a másodiknál közel 76 krajcárért váltják a magyar forintot. (III. 8. „Cittanova”) Így, 75 krajcárt véve átváltási számnak, 25305 kr. = 337,4 fl. Itáliában megjegyzik, hogy 1 forint 93 soldival egyenlő. Számadáskönyv 64^f. Egy nappal előtte (III. 19.) a Ferrarába küldött Nicolo Nasogrossonak 3 rajnai aranyat adnak, megemlítve a pénz krajcárban értékét is: 186. Számadáskönyv 63^f. Így 1 rajnai forint = 62 krajcár. 8543 soldo = 91,860215 rajnai forint = 5695,3333 krajcár = 75,937777 magyar forint. Mivel ismerjük a „napi” árfolyamot, ezért nem számoltam az 1 magyar forint egyenlő 80 krajcár, és 1 rajnai forint egyenlő 60 krajcár átváltási számokkal.

200. Százalékban kiszámolni az étellemezés és istállóztatás kiadásait azért nem célravezető, mert a *spesa extraordinaria* címen kifizetett összeg nagyrésze, de nem az egész, szintén a két fenti csoport végösszegét növelné, és így alaposan megváltoztatná a százalékos arányokat.

házra.) Arról sem szabad elfeledkezni, hogy a legnagyobb „költekező”, maga Hippolit, a hazatérés utolsó szakaszában nem tartott a menettel. Költségcsökkentő tényező volt az is, hogy leszámítva az orgonista betegségét, a néhány állat keresésére fordított időt, az elromlott kocsikat, az utazást semmiféle rendkívüli körülmény nem zavarta meg.²⁰¹ Az esztergomi és az óvári vendégjárás sem okozott plusz kiadásokat, hiszen ellátásuk nagyrészt mások fedezték. Mindezeket figyelembe véve elfogadhatóbbá válik a következő szám: egy főre, az utazás időtartama alatt napi 14 dénár körüli összeg jutott.²⁰²

A római és görög auctorokat kedvelő püspök mielőtt végleg elhagyta az országot, mintegy jelképesen négy antik medált vásárolt Szőnyben.²⁰³ A szerencsés vételnek nem sokáig örülhetett, megérkezése után pár hónappal meghalt.

201. Kedvezőek voltak a klimatikus viszonyok, árvizek, viharok stb. nem gátolták a kíséret útját. Elkerülték őket az útonállók. Keveset pihentek, több napot csak néhány helyen töltöttek. Sokat segíthetett az utazási tapasztalat is.

202. 725,22777 fl. a végösszeg, 48 nap az utazási idő, a kíséret létszáma kb. 110 fő, ez 1 fő/utazás ideje 6,5929797 fl., 1 fő/nap 0,1373537 fl. (A 110 fő már azokat is magába foglalja, akik kimaradtak a számadáskönyvből, és mivel létszámuk ismeretlen, ezért csak becslés útján adhatom meg számukat, tudva azt, hogy többen, vagy akár kevesebben is lehettek. A minimális 89-95-ös létszámot növelem meg, feltételezve, hogy a számadáskönyv csak az utazók 85 %-ra utal adatszzerűen.) Nyilvánvalóan ez az átlagszám nagyon csalóka, ha személyekre lebontva próbáljuk elemezni. Ha a püspököt, vagy éppen Bagnot nézzük, nagyon kevés, ellenben egy hajcsárnak vagy egy magyar kocsinak a magyarországi napszámber többszöröse (6-10 dénár), sok a napi 14 dénár körüli összeg. Természetesen a püspöknek és embereinek sokkal több, míg a technikai személyzetnek sokkal kevesebb jutott ténylegesen a 14 dénárból. De ez a pénzösszeg messze nem közelítette meg a mindennapok megszokott költségvetését. Hippolitnál és familiájánál a töredékét, ellenben a technikai személyzetnél akár többszörösét is jelenthette.

203. Számadáskönyv 94^f.